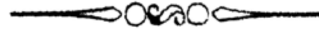
॥ श्रीः ॥

मराठी भाषांतरासह रामायण.

बालकांड.

काशीनाथ वामन लेले वाईकर

ह्यांनी

वाई येथें मोदवृत्त छापखान्यांत छापून मोदवृत्तवर्तमानपत्रद्वारा

प्रसिद्ध केलें.

शके १८१९.

॥ श्रीः ॥

श्रीमहामुनिवाल्मीकिप्रणीतं श्रीरामायणम् ।

बालकाण्डम् ।

ॐ तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् । नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुंगवम् १ को न्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः २ चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः । विद्वान्कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ३ आत्मवान्को जितक्रोधो द्युतिमान्कोऽनसूयकः । कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ४ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे । महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवं-विधं नरम् । ५ श्रुत्वा चैतत्त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः । श्रूयतामिति

ॐम् ॥ रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे। रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम्। भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपातं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ त्यक्त्वा सुदुस्त्यज सुरेप्सित राज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् । मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम्। आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ वेदाध्ययन आणि तपश्चर्येच्या ठिकाणीं तत्पर, शब्दब्रह्मतत्त्ववेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ आणि मुनींमध्यें वरिष्ठ अशा नारदांना वाल्मीकिमुनींनीं प्रश्न केला कीं १ हे "(महर्षे) वर्तमानकालीं ह्या भूलोकावर बहुगुणसंपन्न असा कोण आहे ? अर्थात्, वीर्यवान्, धर्मरहस्यवेत्ता, कृतज्ञ, सत्यवचनी, धर्माकरितां स्वीकारिलेल्या व्रताचा आपत्कालींही त्याग न करणारा २, सदाचरणसंपन्न, प्राणिमात्रांच्या हिताविषयीं तत्पर, तत्त्ववेत्ता, समर्थ, दर्शन झालें असतां लोकांना अत्यंत आनंद देणारा ३, मनोनिग्रही, क्रोधादिकांचें संयमन करणारा, तेजस्वी, परोत्कर्षाविषयीं मत्सर न धरणारा आणि युद्धकालीं क्रुद्ध झाला असतां देवांनाही भीति उत्पन्न करणारा ४ असा कोण आहे हें श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे; इतकेंच नव्हे परंतु, तें श्रवण करण्याविषयीं मला पराकाष्ठेची उत्सुकता

चामन्त्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ६ बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः। मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ७ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः। नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्धृतिमान्वशी ८ बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिबर्हणः। विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः ९ महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः। आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः १० समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान्। पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ११ धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः। यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् १२ प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिषूदनः। रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता १३ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता। वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः १४ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान्। सर्व-

आहे आणि, हे महर्षे, आपणही अशा प्रकारचा पुरुष कोण आहे हें जाणण्यास समर्थ आहांत" ५. हें वाल्मीकि मुनींचें भाषण श्रवण करून तिन्ही लोकांतील वृत्तांत जाणणारे नारदमुनि आनंदित झाले आणि "ऐकावें" ह्मणून सावधान होण्याविषयीं सुचवून त्यांना ह्मणाले ६ "आपण विचारिलेले गुण बहुत असून दुर्लभच आहेत; तथापि, हे मुने, त्या गुणांनीं संपन्न कोण आहे ह्याचें स्मरण करून मी आपणांला कथन करितों, आपण त्या गुणांनीं युक्त असलेला पुरुष कोण तो श्रवण करा ७. इक्ष्वाकुवंशांत जन्मलेला आणि राम ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेला असा एक पुरुष लोकविख्यात आहे (आणि त्याचेच ठिकाणीं एकसमयावच्छेदानें आपण विचारिलेले सर्व गुण आहेत). तो मनोनिग्रही, महावीर्यवान्, तेजस्वी, धैर्यवान्, जितेंद्रिय ८, बुद्धिमान्, नीतिज्ञ, वक्ता, वैभवशाली आणि शत्रुनाशक आहे व उन्नतस्कंध, महाबाहु, तीन रेषांनीं युक्त असलेला कंठ, मांसल हनुवटी ९, विशाल वक्षःस्थल, मोठें धनुष्य, अदृश्य स्कंधसंधि, आजानु बाहु, उत्कृष्ट मस्तक, उत्तम ललाट आणि प्रशस्त गति ह्यांनीं तो शत्रुविजयी संपन्न आहे १० आणि त्याचप्रमाणें तो प्रतापी व लक्ष्मीवान् असून प्रमाणांकित देह, परस्परांशीं समान आणि परस्परांपासून भिन्न असे नेत्रप्रभृति अवयव, स्निग्ध वर्ण, पुष्ट व उन्नत असें वक्षःस्थल आणि विशाल नेत्र ह्यांनीं युक्त आहे आणि ह्मणून शुभ लक्षणांनीं संपन्न आहे ११. तसाच तो धर्मज्ञ, सत्यप्रतिज्ञ, प्रजाजनांच्या हिताविषयीं तत्पर, यशस्वी, ज्ञानसंपन्न आणि पवित्र व विनयी असून चित्तस्वास्थ्यानें युक्त आहे १२. त्याचप्रमाणें तो ब्रह्मदेवासमान असून ऐश्वर्यसंपन्न, प्रजापालक व शत्रुनाशक आहे आणि वर्णाश्रमधर्मरक्षक असून प्राणिसमूहाचें परिपालन करणारा आहे १३. इतकेंच नव्हें परंतु, विशेषेंकरून स्वधर्म आणि भक्त ह्यांचें तो रक्षण करणारा असून वेद आणि वेदांगें ह्यांचें तत्त्व जाणणारा व धनुर्वेदामध्यें प्रवीण असा आहे १४. त्याच-

लोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः १५ सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः । आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः १६ स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्धनः । समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव १७ विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः । कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः १८ धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः । तमेवं गुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् १९ ज्येष्ठं ज्येष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् । प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया २० यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः । तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याथ कैकयी २१ पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत । विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् २२ स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः । विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् २३ स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् । पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् २४ तं

प्रमाणें स्मृति आणि समयस्फूर्ति ह्यांनीं तो युक्त असून सर्व शास्त्रांचें अर्थतत्त्व जाणणारा, सर्व लोकांना हितावह, सौम्य, उदार आणि सर्व कर्मांमध्यें कुशल आहे १५. तसाच तो सर्वमान्य व सर्वांशीं सारखा वागणारा असल्यामुळें सर्वदां लोकांना त्याचें दर्शन प्रिय असतें आणि ह्मणूनच नद्या ज्याप्रमाणें समुद्राकडे येत असतात त्याचप्रमाणें सर्व कालीं सज्जन त्याचें संनिध जात असतात १६. सारांश, कौसल्येचा आनंद वृद्धिंगत करणारा तो राम सर्वगुणसंपन्न आहे; गंभीरपणामध्यें तो समुद्रासारिखा आहे; धैर्यांत हिमालयपर्वताप्रमाणें आहे १७; वीर्यासंबंधानें विष्णूंशीं बरोबरी करणारा आहे; चंद्राप्रमाणें त्याचें दर्शन सर्वांना प्रिय आहे; क्रोधामध्यें प्रलयकालच्या अग्नीशीं त्याचें साम्य आहे; क्षमेनें तो पृथ्वीची बरोबरी करणारा आहे १८; धनाचा व्यय करण्याविषयीं तो कुबेरासमान आहे आणि सत्यवचनासंबंधानें तर तो दुसरा मूर्तिमान् धर्मच आहे. ह्याप्रमाणें बहुगुणसंपन्न अमोघपराक्रमी, श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त आणि प्रजाजनांना हितावह असलेलीं कृत्यें करण्याविषयीं तत्पर असा जो ज्येष्ठ व प्रिय पुत्र राम त्याला—प्रजाजनांचा मनोरथ परिपूर्ण करण्याकरितां—दशरथ भूपतीनें यौवराज्याचा अभिषेक करण्याचें आनंदानें मनामध्यें आणिलें. परंतु, त्याच्या अभिषेकाला अवश्य असलेलें साहित्य जुळविलेलें अवलोकन करून पूर्वी (इंद्राचें साहाय्य करण्याकरितां दैत्यांशीं युद्धप्रसंग प्राप्त झाला असतां आसुरी मायेचें निवारण केल्याबद्दल) जिला वर देण्याचें आश्वासन मिळालें होतें त्या कैकेयीनामक भार्येनें (राज्यभ्रंशपूर्वक) रामाला वनवास आणि भरताला अभिषेक असा वर त्या दशरथराजापाशीं मागितला १९,२०,२१,२२. तेव्हां, सत्यवचनी असल्यामुळें धर्मपाशानें बद्ध होऊन त्या दशरथराजानें आपल्या प्रियपुत्र रामाला वनामध्यें पाठविलें २३ आणि तो वीर रामही पित्यानें कैकेयीला वर देण्याविषयीं

व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोनुजगाम ह। स्नेहाद्विनयसंपन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः २५ भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् । रामस्य दयिताभार्या नित्यं प्राणसमा हिता २६ जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता । सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा वधूः २७ सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा । पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च २८ शृङ्गवेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् । गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् २९ गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया । ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ३० चित्रकूटमनु प्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् । रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः ३१ देवगन्धर्वसंकाशास्तत्र ते न्यवसन्सुखम् । चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा ३२ राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्सुतम् । गते तु तस्मिन्भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ३३ नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः ।

केलेली प्रतिज्ञा सत्य करण्याकरितां आणि कैकेयीचाही मनोरथ पूर्ण करण्याकरितां पित्याची कंठरवानें आज्ञा झाल्यावरून वनामध्यें गेला २४. तेव्हां, विनयसंपन्न, सुमित्रेचा आनंद वृद्धिंगत करणारा, रामाचे ठिकाणीं स्वाभाविकच प्रेम करणारा, भ्रात्या रामालाही प्रिय असलेला आणि आपल्या वर्तनानें बंधुप्रेम दर्शविणारा भ्राता लक्ष्मण, आपला बंधु राम जाऊं लागला असतां (पित्याची आज्ञा वगैरे नसतांना) केवळबंधुप्रेमामुळेंच त्याच्या मागोमाग वनामध्यें गेला. त्याचप्रमाणें जनकाच्या कुलामध्यें उत्पन्न झालेली, देवमायेप्रमाणें निर्माण झालेली, सर्व लक्षणांनीं संपन्न असलेली, स्त्रियांमध्यें उत्कृष्ट असलेली आणि रामाला प्राणांसमान प्रिय असून त्याचें हित करण्याविषयीं नित्य तत्पर असलेली जी रामाची भार्या २५, २६, २७ तीही चंद्राच्या मागोमाग जाणाऱ्या रोहिणीप्रमाणें रामाच्या बरोबर गेली. राम वनांत जाऊं लागला असतां नगरवासी जन आणि पिता दशरथ, हे दूरपर्यंत त्याच्या मागोमाग गेले २८. नंतर, शृंगवेरपुरामध्यें इष्ट अशा गुहसंज्ञक निषादाधिपतीची भेट झाल्यावर रामानें (वनवासांत पोंचविण्याकरितां रथ घेऊन आलेल्या) सारथ्याला गंगातीरीं सोडिलें २९. नंतर, गुह, लक्ष्मण व सीता ह्यांसहवर्तमान राम वनामध्यें चालला. पुढें ते त्रिवर्ग ह्या वनांतून त्या वनांत अशा प्रकारें अगाध जलानें युक्त असलेल्या नद्या तरून चालले ३० आणि नंतर, भरद्वाजमुनींच्या आज्ञेवरून चित्रकूट पर्वताला प्राप्त झाल्यावर वनामध्यें आनंदानें विहार करणारे ते देवगंधर्वासारिखे असलेले त्रिवर्ग (म्हणजे राम, सीता आणि लक्ष्मण) रम्य पर्णशाला करून त्या ठिकाणीं सुखानें राहिले. राम चित्रकूटपर्वतावर गेला तों इकडे पुत्रशोकानें व्याकुल झालेला दशरथ राजा पुत्राकरितां विलाप करीत करीत स्वर्गलोकीं गेला. ह्याप्रमाणें तो दशरथ परलोकीं गेल्यानंतर वसिष्ठप्रभृति द्विज

स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ३४ गत्वा तु स महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । अयाचद्भ्रातरं राममार्यभावपुरस्कृतः ३५ त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् । रामोपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ३६ न चैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः । पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्वा पुनः पुनः ३७ निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः । स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् ३८ नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकाङ्क्षया । गते तु भरते श्रीमान्सत्यसंधो जितेन्द्रियः ३९ रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च । तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान्प्रविवेश ह ४० प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः । विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ४१ सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा । अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम् ४२ खड्गं

भरताला ३१, ३२, ३३ राज्याचा स्वीकार करण्याविषयीं सांगूं लागले. परंतु, महाबलाढ्य (असल्यामुळें राज्य करण्यास समर्थ) असूनही राज्याची इच्छा न धरितां रामचरणांचा प्रसाद प्राप्त करून घेण्यास तो वीर भरत वनामध्यें गेला ३४; नम्र वेषानें महात्म्या अमोघपराक्रमी रामासमीप गेल्यानंतर त्यानें वनांतून परत घेण्याविषयीं भ्रात्या रामाची प्रार्थना केली ३५ " आणि तूंच राजा आहेस व धर्मज्ञ (असल्यामुळें—"सर्व गुणांनीं श्रेष्ठ असा ज्येष्ठ भ्राता असतांना कनिष्ठाला राज्याचा अधिकार नाहीं—हेंही तूं जाणीतच) आहेस " असेंही तो ह्मणाला. परंतु, प्रसन्न मुख, अपार यश आणि प्रचंड बल ह्यांनीं संपन्न असलेला राम जरी (याचकाची हवी ती इच्छा तृप्त करण्यासारिखा) पराकाष्ठेचा उदार होता तरी पित्याच्या आज्ञेमुळें (भरताच्या प्रार्थनेप्रमाणें) त्यानें राज्याचा स्वीकार करण्याचें मनांत न आणितां वारंवार वनांतून निवृत्त होण्याविषयीं याचना करीत असलेल्या भरताला राज्यरक्षणाचें सामर्थ्य यावें एतदर्थ ठेव ह्मणून आपल्या पादुका दिल्या ३६, ३७ आणि नतर, भरताहून ज्येष्ठ असलेल्या त्या रामानें भरताला तेथून परत फिरविलें. ह्याप्रमाणें आपला मनोरथ पूर्ण न होतांच तो भरत रामचरणीं प्रणाम करून परत फिरला ३८ आणि (चवदा वर्षेपर्यंत) रामाच्या आगमनाची वाट पहात पहात त्यानें नंदिग्रामामध्यें राहून राज्य केलें. असो, भरत गेल्यानंतर (चित्रकूट पर्वत फार दूर नसल्यामुळें कदाचित्) नगरवासी जन आणि भरत ह्यांचें आगमन पुनरपि इकडे होण्याचा संभव आहे असें समजून तो सत्यवचनी, जितेंद्रिय व वैभवशाली राम दंडकारण्यामध्यें मोठ्या सावधपणानें प्रविष्ट झाला ३९, ४०. त्या महावनामध्यें प्रविष्ट झाल्यानंतर कमलनयन रामानें विराध राक्षसाचा वध केला; नंतर, शरभंग, सुतीक्ष्ण, अगस्त्य आणि अगस्त्य नांवानेंच प्रसिद्ध असलेला अगस्त्यभ्राता ह्या मुनींची भेट घेतली. नंतर इंद्रानें वरुणापासून अगस्त्य-

च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ । वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह ४३ ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वे वधायासुररक्षसाम् । स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तदा वने ४४ प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् । ऋषीणामग्निकल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ४५ तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी । विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ४६ ततः शूर्पणखा वाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् । खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ४७ निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् । वने तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् ४८ रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश । ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ४९ सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् । वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः ५० न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते । अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः ५१ जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा । तेन मायाविना दूरम-

मुनींपाशीं आणून ठेविलेलें वैष्णव धनुष्य, खड्ग आणि अक्षय बाणांनीं भरलेले भाते ह्यांचा अगस्त्यमुनींच्या आज्ञेवरून रामानें मोठ्या आनंदानें स्वीकार केला. ह्याप्रमाणें तो राम वनचरांसहवर्तमान वनामध्यें वास्तव्य करूं लागला असतां ४१,४२,४३ (कबंधप्रभृति) असुर आणि (खरदूषणप्रभृति) राक्षस ह्यांच्या वधाविषयीं विनंति करण्याकरितां सर्व ऋषि त्याचेसमीप आले व त्या रामानेंही त्या राक्षसांचा वध करण्याविषयीं त्या ऋषींना वनामध्यें वचन दिलें ४४. सारांश, दंडकारण्यनिवासी अग्नितुल्य तेजस्वी ऋषींचे संनिध रामानें युद्धामध्यें राक्षसांचा वध करण्याची प्रतिज्ञा केली ४५. पुढें त्या दंडकारण्यदेशामध्येंच (पंचवटीनामक आश्रमांत) रहात असतांना जनस्थानांत[1] वास्तव्य करणारी कामरूपिणी शूर्पणखा राक्षसी (कर्ण व नासिका ह्यांचा छेद करून) त्यानें विरूप केली ४६. तदनंतर शूर्पणखेच्या सांगण्यावरून युद्धार्थ युक्त झालेल्या सर्व जनस्थाननिवासी राक्षसांचा, खर, त्रिशिरस् व दूषण ह्या राक्षसांचा ४७ आणि त्यांच्या अनुयायांचा संग्रामामध्यें रामानें वध केला. सारांश, त्या वनामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या रामानें जनस्थाननिवासी ४८ चवदा हजार राक्षससैन्याचा वध केला. तेव्हां, त्या स्वजातीयांचा वध झाल्याचें श्रवण करून रावण क्रोधानें अगदीं व्याप्त झाला ४९ आणि मारीचनामक राक्षसाला सीताहरणार्थ आपणांला सहाय होण्याविषयीं विनंति करूं लागला. तेव्हां " हे रावणा, त्या बलवानाशीं विरोध धरणें तुला योग्य व हितकारक होणार नाहीं " असें सांगून मारीच राक्षस वारंवार त्याचा निषेध करीत असतांनाही कालाची प्रेरणा झाल्यामुळें त्याच्या सांगण्याचा अनादर करून

१ दंडकारण्यामध्यें रावणाचें सैन्य राहण्याचें जें ठिकाण त्याला जनस्थान अशी संज्ञा आहे.

पवाह्य नृपात्मजौ ५२ जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् । गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम् ५३ राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः । ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ५४ मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संददर्श ह । कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ५५ तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः । स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् ५६ श्रमणां धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघव । सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः ५७ शबर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः । पम्पातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह ५८ हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः । सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः ५९ आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः । सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ६० चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् । ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ६१ रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन च । प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालि-

---

तो रावण ५०, ५१ मारीचासहवर्तमान रामाच्या आश्रमस्थानाला गेला. नंतर त्या मायावी मारीच राक्षसाच्या योगानें राजकुमार रामलक्ष्मणांना आश्रमांतून दूर नेववून ५२ आणि जटायु गृध्राचा वध करून त्यानें रामाची भार्या हरण केली. तदनंतर मरणोन्मुख होऊन पडलेल्या गृध्र जटायूला अवलोकन करून आणि सीता हरण करून नेल्याचें त्याच्या मुखांतून श्रवण करून ५३ रघुवंशज राम शोकानें संतप्त झाला आणि अंतःकरण शोकाकुल झाल्यामुळें विलाप करूं लागला. तदनंतर, त्या शोकानें व्याप्त असतांनाच जटायु गृध्राचें त्यानें दहन केलें ५४ आणि वनामध्यें सीतेला तो शोधूं लागला; तों शरीरानें विद्रूप आणि दिसण्यांतही भयंकर असा कबंधनामक राक्षस त्याचे दृष्टीस पडला ५५. पुढें महापराक्रमी रामानें कबंधाचा वध केल्यावर तो स्वर्गास गेला व जातां जातां "हे राघवा, धर्मानें वागणाऱ्या आणि धर्मज्ञ अशा शबरीनामक तापसीची तूं भेट घे म्हणून त्यानें त्याला सांगितलें". तेव्हां तो महातेजस्वी शत्रुनाशक राम शबरीची भेट घेण्याकरितां गेला ५६, ५७. पुढें शबरीनें उत्तमप्रकारें पूजन केल्यानंतर तो दशरथपुत्र राम पंपासरोवराचे तीरीं गेला असतां हनुमान् वानराचीं त्याची भेट झाली ५८ आणि (नंतर कबंधाप्रमाणें) हनुमानानेंही सांगितल्यावरून सुग्रीवाची भेट घेतल्यावर बलाढ्य रामानें त्या सुग्रीवाला तें सर्व कांहीं कथन केलें ५९. सारांश, जन्मापासून जसें घडलें होतें तसें वर्तमान आणि विशेषतः सीतेसंबंधानें जें वर्तमान घडलें होतें तें सर्व रामानें सुग्रीवाला सांगितलें. तेव्हां रामाची ती सर्व हकीकत श्रवण करून सुग्रीव वानर प्रसन्न झाला व त्यानें प्रत्यक्ष अग्नीलाच साक्षी ठेवून रामाशीं सख्य केलें; तदनंतर (वालीशीं पडलेल्या) वैरासंबंधानें झालेल्या प्रभावें ६०, ६१ सर्व उत्तर त्या

वधं प्रति ६२ वालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः । सुग्रीवः शङ्कितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ६३ राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् । दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसंनिभम् ६४ उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः । पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ६५ बिभेद च पुनः शालान्सप्तैकेन महेषुणा । गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ६६ ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः । किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ६७ ततोऽगर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः । तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ६८ अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः । निजघान

दुःखित सुग्रीवानें रामाला मन मोकळें करून सांगितलें असतां त्याचवेळीं रामानें वालीचा वध करण्याविषयीं प्रतिज्ञा केली ६२. तेव्हां त्या (ऋष्यमूकपर्वताचें) ठिकाणीं वालीचें बल किती हें सुग्रीवानें रामाला सांगितलें; रघुवंशज रामाचे ठिकाणीं वालीसारिखें वीर्य आहे किंवा नाहीं ह्याविषयीं सुग्रीवाला नेहमीं शंका येत असल्यामुळें ६३ रामा (च्या बला) ची प्रतीति पहण्याकरितां मोठ्या पर्वतासमान असलेलें दुंदुभिनामक दैत्याचें (वालीनें फेंकून दिलेलें) प्रचंड शरीर त्यानें रामाला दाखविलें ६४. तेव्हां महापराक्रमी व महाबलाढ्य रामानें तें अस्थिपंजर अवलोकन करून हास्यपूर्वक पादांगुष्ठानेंच पक्कीं दहा योजनें (ह्मणजे चाळीस कोसपर्यंत) उडवून दिला ६५ आणि पुनरपि स्वबलाविषयीं सुग्रीवाचा विश्वास बसण्याकरितां रामानें एकच मोठा बाण सोडिला व त्याच्या योगानें सात तालवृक्ष, त्यांच्या समीप असलेला एक पर्वत आणि (भूलोकाखालीं असलेल्या सप्तपाताललोकांपैकीं वरच्या पांचांसहवर्तमान सहावें) रसातल भेदून दाखविलें. (तात्पर्य, आपलें बल वालीपेक्षां कमी आहे किंवा काय अशी शंका सुग्रीवाला पुनरपि येऊं नये ह्मणून रामानें एक मोठा बाण मारिला असतां तो ओळीनें असलेल्या सात सालवृक्षांचा भेद करून त्यांच्याच पलीकडे असलेल्या पर्वतालाही फोडून गेला आणि पर्वत फोडून ज्या ठिकाणीं खालीं पडला तेथून खालीं जातजात तो अधःप्रदेशीं असलेल्या सप्तपातालांपैकीं सहाव्या रसातलालाही भेदून गेला) ६६ (ह्याप्रमाणें रामानें स्वसामर्थ्याची प्रतीति आणून दिल्या) नंतर त्या कृत्यामुळें त्या महावानराला त्याच्या बलाविषयीं विश्वास आला व तो रामासहवर्तमान किष्किंधानगरीस व नंतर (त्या नगरीसमीप असलेल्या) गुहेमध्यें गेला ६७. किष्किंधानगरीला गेल्यावर सोवर्ण व पिंगटवर्णानें युक्त असलेल्या त्या वानरश्रेष्ठ सुग्रीवानें गर्जना केली ; तेव्हां तो महाध्वनि श्रवण करून वानरराज वाली बाहेर निघाला ६८ आणि निघतांना (जाऊं नको ह्मणून निवारण करूं लागलेल्या) तारेची (मीं अपकार केला नसतां राम विनाकारण मला अपकार करणार नाहीं इत्यादि भाषणानें) अनुमति घेऊन तो (युद्धाकरितां) सुग्रीवाशीं येऊन भिडला.

च वधैनं शरेणैकेन राघवः ६९. ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे । सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ७० स च सर्वान्समानीय वानरा-न्वानरर्षभः । दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ७१ ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्बली । शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम् ७२ तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् । ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ७३ निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च । समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ७४ पञ्च सेनाग्रगान्हत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि । शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ७५ अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् । मर्षयन्राक्षसान्वीरो यन्त्रिणस्तान्यदृच्छया ७६ ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम् । रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ७७ सोभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् । न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ७८ ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महो-

---

तेव्हां युद्धामध्यें त्या वालीचा वध रामानें एका बाणानें केला ६९. सारांश, किष्किंधानगरीला गेल्यानंतर सुग्रीवाच्या सांगण्यावरून युद्धामध्यें रामानें वालीचा वध केला आणि वालीच्या राज्यावर त्यानें सुग्रीवाचीच स्थापना केली ७०. तेव्हां त्या वानरश्रेष्ठ सुग्रीवानें सर्व वानर एकत्र जमविले आणि जनककन्या जी सीता तिचा शोध लावण्याकरितां त्यानां सर्वदिशेस पाठविलें ७१. तेव्हां (त्या लंकेमध्यें सीता दीन होऊन वास्तव्य करीत आहे असें) संपातिनामक गृध्रपक्ष्यानें सांगितल्यावरून बलाढ्य हनुमानानें शंभर योजनें विस्तीर्ण असलेल्या क्षारसमुद्राचें उल्लंघन केलें ७२ आणि रावणानें परिपालित असलेल्या लंकानगरीला गेल्यानंतर अशोकवनामध्यें रामाचें ध्यान करीत बसलेली सीता त्या ठिकाणीं त्यानें अवलोकन केली ७३. नंतर रामानें दिलेली खूण सीतेला देऊन, सुग्रीवाशीं रामाचें सख्य झाल्याचें वगैरे वर्तमान तिला कळवून आणि तिला धीर देऊन हनुमानानें तेथील वेशींचाही नाश केला ७४ आणि पांच सेनाधिपति व सात मंत्रिपुत्र ह्यांचा वध करून व त्याचप्रमाणें अक्षनामक शूर रावणपुत्राचें पीठ करून हनुमान् आपण होऊन इंद्रजितानें टाकिलेल्या ब्रह्मास्त्ररूप पाशाचे अधीन झाला ७५. पुढें ब्रह्मदेवाच्या वरानें अस्त्रापासून आपली सुटका झाल्याचें समजूनही बांधून नेणाऱ्या राक्षसांची क्षमा करीत असलेला तो वीर हनुमान् कांहीं दुसऱ्या कार्याच्या उद्देशानें त्या राक्षसांबरोबर रावणासमीप गेला ७६. तदनंतर मिथिलाधिपति जनकराजाची कन्या सीता ज्या ठिकाणीं बसली होती तें ठिकाण वर्ज करून रावणाची लंका नगरी दग्ध केल्यावर रामाला प्रिय वर्तमान कथन करण्याकरितां पुनरपि तो महाकपि हनुमान् रामासमीप गेला ७७ आणि महात्म्या रामासमीप जाऊन प्रदक्षिणा घातल्यावर त्या

'दधेः । समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसंनिभैः ७९ दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः । समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ८० तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे । रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ८१ तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि । अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ८२ ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् । कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् ८३ सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ८४ अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ८५ देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् । अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ८६ भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः । भरतस्यान्तिके रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत् ८७ पुनराख्यायिकां जल्पन्सुग्री-

---

महात्म्या हनुमानानें "दिसली सिता" येवढंच सार रामाला निवेदन केलें ७८. असो. पुढें सुग्रीवासहवर्तमान महासागराचे तीरीं गेल्यावर सूर्यासारिख्या तेजस्वी बाणांनीं रामानें समुद्र क्षुब्ध करून टाकिला असतां ७९ नद्यांचा अधिपति जो समुद्र त्यानें रामाला दर्शन दिलें. तेव्हां त्या समुद्राच्या सांगण्यावरूनच रामानें नलाकडून सेतु बांधविला ८० आणि त्या सेतूनें लंकानगरीला जाऊन व त्या ठिकाणीं युद्धामध्यें रावणाचा वध करून रामानें सीता प्राप्त करून घेतली. परंतु, (राक्षसाच्या घरीं पुष्कळ दिवस राहिलेल्या सीतेचा पुनरपि रामानं स्वीकार केला असा लोकापवाद आपणांकडे येण्याचा संभव आहे असें मनांत आल्या कारणानं) तो अतिशय लज्जित झाला ८१. नंतर जनसमुदायाप्रमाणें सीतेला उद्देशून रामानें मर्मभेदक भाषण केलें असतां तें सहन न झाल्यामुळें साध्वी सीता अग्नीमध्यें प्रविष्ट झाली ८२. तदनतर सीता निष्कलंक आहे असें अग्नीच्या वचनावरून समजून आल्यावर रामानें तिचा स्वीकार केला. त्या महत् कृत्याच्या योगानें देवगण, ऋषिसमुदाय आणि चराचर प्राणी ह्यांसहवर्तमान सर्व त्रैलोक्य महात्म्या रघुवंशज रामावर संतुष्ट झालें आणि संतोष दाखविण्यानेंच सर्व देवतांनीं मान दिलेला तो राम आनंदित झाला ८३,८४. नंतर लंकेमध्यें राक्षसाधिपति बिभीषणाला अभिषेक करून राम कृतकृत्य झाला आणि निश्चिंत झाल्यामुळें आनंदित होऊं लागला ८५. (युद्धांत पडलेले वानर झोंपेंतून उठल्याप्रमाणें जिवंत होऊन उठोत असा) वर देवतांपासून प्राप्त झाल्यानंतर वानरांना उठवून सुहृज्जनांनीं परिवेष्टित असलेला राम पुष्पकविमानामध्यें बसून अयोध्यानगरीकडे निघाला ८६ आणि भरद्वाजमुनींच्या आश्रमाला गेल्यानंतर अमोघपराक्रमी रामानें भरताकडे हनुमानाला पुढें पाठविलें ८७. नंतर सुग्रीवादिकांसहवर्तमान पुनरपि

वसहितस्तदा । पुष्पकं तत्समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ८८ नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः । रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ८९ प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः । निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ९० न पुत्रमरणं केचिद्द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् । नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ९१ न चाग्निजं भयं किंचिन्नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः । न वातजं भयं किंचिन्नापि ज्वरकृतं तथा ९२ न चापि क्षुद्भयं तत्र न तस्करभयं तथा । नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च ९३ नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा । अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः ९४ गवां कोट्ययुतं दत्त्वा विद्वद्भ्यो विधि-

---

पूर्व वृत्तांतासंबंधानें भाषण करणारा तो राम त्याच पुष्पकविमानामध्यें आरूढ होऊन नंदिग्रामीं गेला ८८ आणि नंदिग्रामामध्यें जटा टाकिल्यावर व ह्मणूनच सीतेला अनुरूप असें रूप धारण केल्यावर भ्रात्यांसहवर्तमान असलेल्या त्या रामाला पुनरपि राज्य प्राप्त झालें ८९ असो. ह्याप्रमाणें रामावतारामध्यें वृत्तांत होणार आहे. राम राज्य करीत असतांना लोक हर्ष व आनंद ह्यांनीं युक्त, संतुष्ट, पुष्ट, मानसिक दुःख व शारीरिक व्याधि ह्यांपासून अलिप्त, दुर्भिक्षभयरहित आणि अत्यंत धर्मनिष्ठ असे होतील ९०. पुरुषांना कोठेंही पुत्रमरण पहाण्याची पाळी येणार नाहीं; स्त्रिया नेहमीं पतिव्रता व वैधव्यरहित होतील ९१; अग्नीपासून यत्किंचित्‌ही भय उत्पन्न होणार नाहीं; उदकामध्यें बुडून प्राणी मरणार नाहींत; वात, ज्वर, क्षुधा आणि चोर ह्यांपासून भय उत्पन्न होणार नाहीं; नगरें व राष्ट्रें धनधान्यांनीं संपन्न होतील ९२, ९३; कृतयुगाप्रमाणें सर्व लोक नित्य आनंदित राहतील; विपुलसुवर्णरूप दक्षिणांनीं युक्त असे शेंकडों अश्वमेध करून, विद्वान् ब्राह्मणांना विधिपूर्वक एक निखर्व गाई दान

---

१ रामचरितविषयक वृत्तांताचा भूतकालानें निर्देश केला आहे. तेव्हां श्रीरामचंद्राचा अवतार होण्यापूर्वीं महर्षि वाल्मीकींनीं रामायण करून ठेविलें होतें हें ह्मणणें जुळणार कसें? ह्मणून एकाद्याला ह्या ठिकाणीं शंका येण्याचा संभव आहे. परंतु, होणारच अशी ज्याबद्दल वक्त्याची खात्री झालेली असते त्या गोष्टीचा निर्देश भूतकालच्या प्रयोगानें करण्याची पद्धति महाराष्ट्रभाषेंतही आहे असा विचार मनामध्यें आणिला ह्मणजे त्या शंकेचें समाधानही होणार आहे. मार्गाकडे दृष्टि न देतां खाड्याकडे चालत जाणारा मनुष्य अवलोकन करून तो खाड्यांत पडण्यापूर्वींच शेजारचे लोक " पडला पडला " असें ह्मणतात. कौरवपांडवांमध्यें युद्धाला आरंभ होण्यापूर्वींच " मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् । मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् " असें भगवानांनीं अर्जुनाला सांगितलें असल्याचें भगवद्गीतेमध्यें प्रसिद्धच आहे. भूतकालदर्शक प्रयोग आढळतात ह्मणून त्या त्या गोष्टी घडल्यानंतर तीं तीं सूक्तें झालीं असें ह्मणून " वेद अनादि नाहींत " असें ह्मणणाऱ्या लोकांनींही गांठेंतील वरील वचनें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखीं आहेत.

पूर्वकम् । असङ्ख्येयं धनं दत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ९५ राजवंशाञ्छतगुणान्स्थापयिष्यति राघवः । चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति ९६ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ९७ इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् । यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ९८ एतदाख्यानमायुष्यं पठन्रामायणं नरः । सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ९९ पठन्द्विजो वागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् । वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोपि महत्वमीयात् १०० इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः । पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिम् १ यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तथा । आपृच्छ्यैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् २ स मुहूर्तं गते तस्मिन्देवलोकं मुनिस्तदा । जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ३ स तु तीरं समा-

---

देऊन आणि इतरही असंख्य धन ब्राह्मणांना अर्पण करून महायशस्वी ९४, ९५ रघुवंशजराम अनेकगुणांची वृद्धि होईल अशा रीतीनें राजवंशांची स्थापना करील ; ह्या भूलोकांतील चारी वर्णांना आपआपल्या धर्माचे ठिकाणीं नियुक्त करील ९६ आणि अकरा हजार वर्षे राज्य करून तो राम ब्रह्मलोकाप्रत गमन करील ९७. पवित्र, पापनाशक, पुण्यकारक आणि ह्मणूनच वेदतुल्य असलेलें हें रामचरित्र जो पठण करितो तो सर्व पापापासून मुक्त होतो ९८. सारांश, आयुर्वर्धक असलेलें हें रामायणरूप आख्यान पठण करणारा पुरुष ह्या लोकाचा त्याग केल्यानंतर सेवकगण व पुत्रपौत्र ह्यांसहवर्तमान स्वर्गामध्यें तेथील रहिवाशांच्या सत्काराला पात्र होऊन आनंदांत रहातो ९९ ब्राह्मण जर हें रामायण पठण करील तर तो शब्दब्रह्मामध्यें निष्णात होईल; क्षत्रिय पठण करील तर त्याला पृथ्वीचें आधिपत्य प्राप्त होईल; वैश्य पठण करील तर त्याला व्यापारामध्यें फलप्राप्ति होईल आणि श्रवण करणारे शूद्रप्रभृति लोकही महत्त्वास चढतील १००. ह्याप्रमाणें महर्षि वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं पहिला सर्ग समाप्त झाला ॥ १ ॥

नारदमुनींचें तें भाषण श्रवण करून संभाषणामध्यें निष्णात व शिष्यगणासहवर्तमान असलेल्या धर्मात्म्या वाल्मीकिमुनींनीं महामुनि नारदांचें पूजन केलें १ आणि त्या वाल्मीकिमुनींनीं यथाविधि पूजन केल्यानंतर देवर्षि नारदमुनींनीं त्यांना निरोप मागितला व जाण्याला आज्ञा मिळाल्यावर ते नारदमुनि आकाशमार्गानें चालते झाले २. ते नारदमुनि देवलोकीं गेल्यानंतर क्षणभर आश्रमामध्यें बसून वाल्मीकि महा-

साधं तमब्रवीत् मुनिस्तदा। शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ४ अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय। रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ५ न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम। इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ६ एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना। प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ७ स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः। विचचार ह पश्यंस्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ८ तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम्। ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोश्चारुनिःस्वनम् ९ तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः। जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः १० तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले। भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ११ वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा। ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै १२ तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपा-

---

मुनि जान्हवीचे समीप असलेल्या तमसानदीच्या तीरीं गेले ३ आणि त्या नदीच्या तीरीं गेल्यानंतर तें निर्मल तीर्थ अवलोकन करून समीप असलेल्या शिष्याला ह्मणाले ४ " हे भरद्वाजा, कर्दमरहित असलेलें हें तीर्थ अवलोकन कर. अरे, सज्जनांच्या मनाप्रमाणें यांतील उदक स्वच्छ असल्यामुळें हें रमणीय आहे ५. ह्यास्तव, बा भरद्वाजा, कलश खालीं ठेवून परिधान करण्याकरितां मला वल्कल दे. (मध्यान्हकालाचें अतिक्रमण होत असल्यामुळें गंगातीरीं न जातां) आतां ह्या उत्कृष्ट तमसातीर्थामध्येंच मी स्नान करितों ६. ह्याप्रमाणें महात्म्या वाल्मीकिमुनींनीं भरद्वाजाला सांगितलें असतां सेवेविषयीं तत्पर असलेल्या त्या शिष्यानें आपल्या त्या गुरुस्वरूप वाल्मीकि मुनींना वल्कल दिलें ७. तेव्हां शिष्याच्या हातांतून वल्कल घेऊन ते जितेंद्रिय वाल्मीकि स्नानसंध्येला योग्य असा प्रदेश पाहण्याकरितां सर्व बाजूंनीं प्रचंड वन अवलोकन करीत करीत चालले असतां ८ त्या वनासमीप आधिव्याधिरहित आणि ह्मणूनच मधुर स्वरानें युक्त असें एक क्रौंचपक्ष्यांचें जोडपें संचार करीत असतां त्या भगवान् वाल्मीकि मुनींच्या दृष्टीं पडलें ९. तेव्हां ते मुनि अवलोकन करीत असतांनाहीं त्यांची परवा न करितां पापबुद्धि आणि ह्मणूनच निष्कारण वैराचा आश्रय करणाऱ्या निषादानें त्या जोडप्यापैकीं एका नराला वेध केला १०. इकडे निषादानें वेध केल्यामुळें सर्वांग रक्तानें भरून जाऊन भूतलावर तडफडत असलेल्या त्या पतीला अवलोकन करून त्याची भार्या करुण स्वरानें ओरडूं लागली ११. कारण, मस्तकीं आरक्तवर्ण तुऱ्यानें युक्त, विषयोपभोगामध्यें गुंग झाल्यामुळें मत्त आणि ह्मणूनच पसरलेल्या पंखांनीं युक्त असा जो स्वतःशीं संमत झालेला व अहोरात्र आपल्याबरोबर असणारा आपला पति पक्षी त्याचा तिला वियोग

तितम् । ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत १३ ततः करुणवेदित्वाद्-धर्मोयमिति द्विजः । निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् १४ मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् १५ तस्येत्थं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः । शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया १६ चिन्तयन्स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिम् । शिष्यं चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः १७ पादबद्धोक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः । शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा १८ शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् । प्रतिजग्राह संतुष्टस्तस्य तुष्टोभवन्मुनिः १९ सोभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन्यथाविधि । तमेवं चिन्तयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः २० भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान्गुरोः । कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोनुजगाम ह २१ स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण

झालेला होता १२. असो. निषादानें पाडिलेला तो पक्षी तशाप्रकारें तडफडत असल्याचें अवलोकन करून त्या धर्मात्म्या वाल्मीकि ऋषींना करुणा आली १३ आणि रोदन करीत असलेल्या क्रौंचपक्षिणीला अवलोकन करून तिची दया आल्यामुळें " काममोहित झालेल्या पक्ष्याचा तूं वध करणें हा अधर्म आहे " असें समजून त्या द्विज वाल्मीकि मुनींनीं " हे निषादा, ज्याअर्थी क्रौंच पक्ष्यांच्या जोडप्यापैकीं काममोहित झालेल्या एका पक्ष्याच्या तूं वध केला आहेस त्याअर्थी तुझे पाय फारशीं वर्षें भूईला लागणार नाहींत " अशा आशयाचें " मा निषाद, प्रतिष्ठां त्वमगमः " हें पद्य उच्चारिलें १४, १५. अशीं अक्षरें तोंडाबाहेर निघालीं नाहींत तोंच " ह्या पक्ष्याच्या शोकानें पीडित झाल्यामुळें मीं हें काय भाषण केलें " ह्मणून विचार करूं लागलेल्या त्या मुनींच्या अंतःकरणांत चिंता उत्पन्न झाली १६ आणि (तपश्चर्येचा विघात करणारा शाप तोंडांतून गेला हें आपल्या हातून चांगलें कृत्य झालें नाहीं असें) चिंतन करितां करितां त्या महाबुद्धिमान् व विचारी मुनिश्रेष्ठ वाल्मीकींच्या अंतःकरणामध्यें एक विचार आला आणि " चरणबद्ध, अक्षरांनीं सम (ह्मणजे छंदःशास्त्रोक्त अक्षररचनादोषरहित) आणि वीणा लावून वाद्यांसहवर्तमान गाण्यास योग्य असा जो श्लोक शोकाकुल झालेल्या माझ्या तोंडांतून (सहज) बाहेर पडला तो अकीर्तिरूप न होतां कीर्तिरूपच होवो " असें त्यांनीं शिष्याला सांगितलें १७,१८. तेव्हां संभाषण करणाऱ्या त्या मुनींच्या उत्कृष्ट वाक्याला शिष्यानें मान डोलविली व तें पाहून वाल्मीकि मुनिही त्या शिष्यावर संतुष्ट झाले १९. असो. तदनंतर तमसा तीर्थाचे ठिकाणीं यथाविधि स्नान करून त्याच गोष्टीचें चिंतन करीत करीत वाल्मीकि मुनि परत फिरले असतां २० विनयसंपन्न आणि बहुश्रुत असा जो

महद्धर्मवित् । उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः २२ आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयंप्रभुः । चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम् २३ वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः २४ पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः । प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वा चैव निरामयम् २५ अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते । वाल्मीकये च ऋषये संदिदेशासनं ततः । ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोप्युपाविशदासने २६ उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे । तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः २७ पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना । यत्तादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्यादकारणात् २८ शोचन्नेव पुनः क्रौञ्चीमुपश्लोकमिमं जगौ । पुनरन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः २९ तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् । श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्या विचारणा ३० मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृत्स्नं

भरद्वाजनामक शिष्यही भरलेला कलश घेऊन गुरूच्या पाठोपाठ निघाला २१. परत फिरल्यावर ते धर्मवेत्ते वाल्मीकि मुनि शिष्यांसहवर्तमान आश्रमामध्यें प्रविष्ट झाले आणि आसनावर बसून मनामध्यें तो शापविषयक श्लोक घोळत असतांनाच दुसऱ्या गोष्टी ते सांगू लागले २२. इतक्यांत स्वतःसिद्ध आणि ह्मणूनच पृथिव्यादि लोक निर्माण करणारे महातेजस्वी चतुर्मुख ब्रह्मदेव त्या मुनिश्रेष्ठांना भेटण्याकरितां आले २३. तेव्हां त्यांना अवलोकन केल्याबरोबर मौन धारण करून वाल्मीकि मुनि एकाएकीं आसनावरून उठले आणि हात जोडून, अत्यंत नम्र होऊन व पराकाष्ठेचे विस्मयचकित होऊन उभे राहिले २४. नंतर आरोग्यप्रश्नपूर्वक प्रणाम करून पाद्य, अर्घ्य, आसन आणि वंदन ह्यांच्या योगानें वाल्मीकि मुनींनीं त्या ब्रह्मदेवांचें पूजन केलें २५. तदनंतर अत्यंत सत्कारपूर्वक अर्पण केलेल्या आसनावर भगवान् ब्रह्मदेव बसले व बसल्यानंतर वाल्मीकि मुनींनाही त्यांनीं आसनावर बसण्याला अनुज्ञा दिली व ह्याप्रमाणें ते प्रत्यक्ष लोकपितामह ब्रह्मदेव बसल्यानंतर ब्रह्मदेवांनीं अनुज्ञा दिलेले वाल्मीकि मुनिही आसनावर बसले. तदनंतर त्या क्रौंचपक्ष्याकडेच मन लागलें असतांना वाल्मीकिमुनि चिंताक्रांत झाले २६,२७ आणि वैरयुक्त बुद्धीनें युक्त असलेल्या दुरात्म्या निषादानें—तशाप्रकारच्या मंजुळ स्वरानें संपन्न असलेल्या क्रौंचपक्ष्याचा निष्कारण वध केला—हें वाईट केलें २८ ह्मणून त्या अवशिष्ट राहिलेल्या क्रौंचपक्षिणीला उद्देशून शोक करितां करितां ब्रह्मदेवासमीपच (मा निषाद) हा श्लोक त्यांनीं उच्चारिला आणि पुनरपि श्लोकाच्या अर्थाकडेच लक्ष्य लावून ते शोकाकुल होऊन बसले २९. तेव्हां त्या मुनिश्रेष्ठ वाल्मीकींना ब्रह्मदेव हंसत हंसत ह्मणाले " हा तूं

कुरु त्वमृषिसत्तम ३१ धर्मात्मनो भगवतो लोके रामस्य धीमतः । वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ३२ रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः । रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ३३ वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः । तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ३४ न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति । कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ३५ यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले । तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ३६ यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति । तावदूर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ३७ इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत । ततः सशिष्यो भगवान्मुनिर्विस्मयमाययौ ३८ तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः । मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ३९ समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा । सोनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ४० तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भावितात्मनः । कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ४१

ग्रथित केलेला श्लोक यशोरूपच होईल; ह्याविषयीं संशय घेण्याचें प्रयोजन नाहीं ३०. कारण, हे ब्रह्मन्, माझ्या इच्छेनेंच तुझ्या ठिकाणीं ही सरस्वती प्रवृत्त झाली आहे. करितां, हे ऋषिश्रेष्ठा, तूं रामाचें संपूर्ण चरित्र वर्णन कर ३१. कारण, जगतामध्यें तोच मनोहर असून विचारी, धर्मात्मा व भगवान् असा तोच आहे. ह्यास्तव, नारदापासून श्रवण केल्याप्रमाणें तूं त्या बुद्धिप्रेरक रामाचें वृत्त कथन कर ३२. लक्ष्मणासहवर्तमान तो विचारी राम, सर्व राक्षस आणि विदेहदेशाधिपतीची कन्या सीता ह्यांचें प्रसिद्ध अथवा अप्रसिद्ध असें जें कांहीं चरित्र होईल तें इतरांना जरी विदित नसलें तरी तुला विदित होईल ३३,३४. ह्यासंबंधानें तुझी वाणी यत्किंचित्‌ही असत्य होणार नाहीं. तस्मात्, मनोहर व पुण्यदायक अशी श्लोकबद्ध रामकथा तूं वर्णन कर ३५. जोंपर्यंत पर्वत व नद्या भूतलावर राहतील तोंपर्यंत रामायणकथा लोकांमध्यें प्रचारांत राहील ३६ आणि जोंपर्यंत तूं ग्रथित केलेली रामकथा लोकांमध्यें राहील तोंपर्यंत (क्रोध केल्यामुळें) अधोभागीं राहण्यासच योग्य असलेलाही तूं सर्वांचे उर्ध्वभागीं असलेल्या माझ्या लोकांमध्यें वास्तव्य करिशील " ३७. ह्याप्रमाणें सांगून भगवान् ब्रह्मदेव तेथेंच अंतर्धान पावले असतां शिष्यासहवर्तमान भगवान् वाल्मीकि मुनींना आश्चर्य वाटलें ३८. तदनंतर वारंवार आनंदित होत असलेल्या त्या मुनींच्या सर्व शिष्यांनीं (मा निषाद) हा श्लोक पुनरपि म्हटला आणि अत्यंत विस्मित होऊन ते म्हणाले ३९ " सारख्या अक्षरांनीं युक्त अशा चार चरणांमध्यें जो गाइला तो अत्यंतशोकोत्पत्तीनंतर गाइल्यामुळें विपुल झालेला शोकच श्लोकत्व पावला ४० आणि " अशा प्रकारच्या

उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्य रामस्य चकार कीर्तिमान् । समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः ४२ तदुपगतसमाससंधियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ४३ [१४३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मार्थसहितं हितम् । व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः १ उपस्पृश्योदकं सम्यङ्मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः । प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् २ रामलक्ष्मणसीताभी राज्ञा दशरथेन च । सभार्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ३ हसितं भाषितं चैव गतिर्यावच्च चेष्टितम् । तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति ४ स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने । सत्यसंधेन रामेण तत्सर्वं चान्ववेक्षत ५ ततः पश्यति धर्मात्मा

श्लोकांनीं आपण संपूर्ण रामायण काव्य ग्रथित करावें " ही त्या शुद्धांतःकरणानें युक्त असलेल्या महर्षींला इच्छा झाली आहे ४१. असो. ब्रह्मदेवाची आज्ञा झाल्यानंतर उदारचरितरूप अर्थाचीं बोधक पदें आणि सम अक्षरें ज्यांमध्यें आहेत अशा शेंकडों मनोहर श्लोकांच्या योगानें उदारबुद्धि व कीर्तिमान् वाल्मीकि मुनींनीं ह्या यशस्वी रामाची कीर्ति वृद्धिंगत करणारें असें काव्य ग्रथित केलें आहे ४२. करितां, समास व संधि ह्यांची योजना ज्यांमध्यें यथाशास्त्र केलेली आहे व न्यूनाधिक्यदोषरहित, माधुर्यगुणप्रधान आणि प्रसादगुणानें संपन्न अशा अर्थाचा बोध करणाऱ्या वाक्यांनीं जें ग्रथित केलें आहे असें वाल्मीकिमहर्षिप्रणित रघुकुलश्रेष्ठरामचरितरूप व दशाननवधरूप काव्य तुम्ही श्रवण करा ४३. ह्याप्रमाणें महर्षिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं दुसरा सर्ग समाप्त झाला ॥२॥

धर्म अर्थ व काम ह्यांनीं युक्त व हितावह असें संपूर्ण चरित्र नारदांपासून वाल्मीकि मुनींनीं श्रवण केलें आणि नंतर तें प्रसिद्ध करण्याकरितां ते मुनि उद्युक्त झाले १. तदनंतर तथाविधि आचमन करून व हात जोडून वाल्मीकिमुनि पूर्वाग्र दर्भांवर बसले असता योगधर्मामुळें श्रीरामचरित्राचें ज्ञान त्यांना होऊं लागलें २. राम, लक्ष्मण, सीता, राजा दशरथ, त्याच्या भार्या आणि त्याच्या राष्ट्रांतील लोक ह्यांच्या संबंधानें जें सर्व वृत्त ३ म्हणजे त्यांचें हास्य, भाषण, गमन व इतरही यथायावत् आचरण हें सर्व योगरूपधर्मबलानें अमर्दी यथावत् वाल्मीकिमुनींनीं अवलोकन केलें ४. त्याचप्रमाणें दुसरा लक्ष्मण व तिसरी सीता ह्यांसहवर्तमान वनामध्यें संचार करीत असलेल्या सत्यवचनी रामाचें जें चरित्र तेंही सर्व वाल्मीकिमुनींच्या ध्यानांत आलें ५.

तत्सर्वं योगमास्थितः । पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ६ तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महामतिः । अभिरामस्य रामस्य तत्सर्वं कर्तुमुद्यतः ७ कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् । समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ८ स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महात्मना । रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्मुनिः ९ जन्म रामस्य सुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलताम् । लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम् १० नाना चित्राः कथाश्चान्या विश्वामित्रसहायने । जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम् ११ रामरामविवादं च गुणान्दाशरथेस्तथा । तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् १२ विघातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् । राज्ञः शोकं विलापं च परलोकस्य चाश्रयम् १३ प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनम् । निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा १४ गङ्गायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम् । भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् १५ वास्तुकर्मनिवेशं च भरतागमनं तथा । प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रि-

---

सारांश, त्या रामावतारामध्यें जें घडलें तें सर्व—योगाचें अवलंबन केलेल्या धर्मात्म्या वाल्मीकिमुनींच्या लक्ष्यांत करतलामलकवत् पूर्वींच येऊन चुकलें ६ आणि सौंदर्यसंपन्न रामाचें तें सर्व चरित्र ह्याप्रमाणें योगरूप धर्माच्या योगानें महामति वाल्मीकि मुनींनीं यथार्थ अवलोकन केल्यावर कामरूप पुरुपार्थफलानें युक्त आणि धर्मार्थरूप पुरुषार्थफलानें विस्तृत (ह्मणजे धर्म, अर्थ व काम ह्या त्रिवर्गाचें प्रतिपादक व प्रापक), समुद्राप्रमाणें रत्नांनीं भरलेलें व ह्मणूनच कोणाच्याही कानाला मधुर लागणारें अशा-प्रकारचें त्या सर्व चरित्रा संबंधानें एक काव्य करण्यास ते उद्युक्त झाले ७,८ आणि महात्म्या नारदांनीं पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें भगवान् वाल्मीकि मुनींनीं रघुवंशामध्यें अवतीर्ण झालेल्या रामाचें चरित्र ग्रथित केलें ९. सारांश, रामाची उत्पत्ति, प्रचंड पराक्रम, सर्वांशीं अनुकूल वर्तन, लोकप्रियता, सहनशीलता, सौम्यपणा, सत्यनिष्ठता १०, विश्वामित्रमुनींसहवर्तमान जातेवेळीं झालेल्या आश्चर्यकारक गोष्टी व इतर कथा, जानकीचा विवाह, धनुर्भंग ११, रामपरशुरामसंवाद, दाशरथिरामाचे गुण, रामाभिषेक, कैकेयीचा दुष्टपणा १२, अभिषेक हाणून पाडणें, रामाला वनामध्यें पाठविणें, दशरथराजाचा शोक व विलाप आणि त्यानें केलेला परलोकाचा आश्रय १३, प्रजाजनांना झालेलें दुःख, त्यांचें अयोध्येप्रत परावर्तन, गुहनामक निषादराजाशीं झालेला संवाद, सुमंत्रनामक सारथ्याला परत पाठविणें १४, गंगा तरून जाणें, भरद्वाज मुनींचें दर्शन, त्यांच्या संमतीनें चित्रकूट पर्वताचें दर्शन १५, त्या पर्वतावर गृह निर्माण करून राहणें, भरताचें आग-

याम् १६ पादुकाभ्याभिषेकं च नन्दिग्रामनिवासनम्। दण्डकारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा १७ दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेन समागमम्। अनसूयासमास्यां च अङ्गरागस्य चार्पणम् १८ दर्शनं चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा। शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा १९ वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च। मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा २० राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिबर्हणम्। कबन्धदर्शनं चैव पम्पायाश्चापि दर्शनम् २१ शबरीदर्शनं चैव फलमूलाशनं तथा। प्रलापं चैव पम्पायां हनुमद्दर्शनं तथा २२ ऋष्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम्। प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् २३ वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम्। ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् २४ कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम्। दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् २५ अङ्गुलीयकदानं च ऋक्षस्य बिलदर्शनम्। प्रायोपवेशनं चैव संपातेश्चापि दर्शनम् २६ पर्वतारोहणं चैव सागरस्यापि लङ्घनम्। समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् २७ राक्षसीतर्जनं चैव च्छायाग्राहस्य दर्शनम्। सिंहिकायाश्च निधनं लङ्का-

---

मन, भरताचें रामाला प्रसन्न करून घेणें, पित्या दशरथाची उदकक्रिया १६ रामाच्या श्रेष्ठ पादुकांना भरतानें केलेला राज्याभिषेक. नंदिग्रामामध्यें वास्तव्य, दंडकारण्यामध्यें रामाचें गमन, विराधराक्षसाचा वध १७ शरभंगदर्शन, सुतीक्ष्णाशीं समागम, अनसूयेचें सीतेला उटणें देणें १८, अगस्त्यमुनींचें दर्शन, त्यांच्यापासून धनुष्याची प्राप्ति, शूर्पणखेशीं संवाद व तिला विद्रूप करणें १९, खर आणि त्रिशिरस् यांचा वध, रावणाचें उत्थान, मारीच राक्षसाचा वध, सीताहरण २०, रामविलाप, गृध्रराज जटायूचा वध, कबंधदर्शन, पंपासरोवराचें दर्शन २१, शबरीची भेट, तेथें फलमूलभक्षण, पंपासरोवरावर शोक, हनुमानाची भेट २२, ऋष्यमूकपर्वताप्रत गमन, सुग्रीवाची भेट, स्वसामर्थ्याविषयीं रामानें सुग्रीवाचे ठिकाणीं विश्वास उत्पन्न करणें, त्याच्याशीं सख्य, वालि आणि सुग्रीव यांचें युद्ध २३, वालीचा वध, सुग्रीवाला राज्यावर बसविणें, तारेचा विलाप, पर्जन्यकाल संपेपर्यंत मी ह्या प्रस्रवण पर्वतावर वास्तव्य करीन ह्मणून रामानें सुग्रीवाशीं केलेला संकेत व त्याप्रमाणें पर्जन्यकाल संपेपर्यंत त्याचें प्रस्रवण पर्वतावर वास्तव्य २४, रघुवंशजश्रेष्ठ रामाला कोप, सेनासंग्रह, वानरांना चोहोंकडे पाठविणें व त्यांना पृथ्वीवरील स्थलें सांगणें २५, रामाचें हनुमानाला अंगठी देणें, ऋक्षबिलदर्शन, वानरांचें प्रायोपवेशन (ह्मणजे कांहीं एक न खातां समुद्रासमीप वास्तव्य), संपातीची भेट २६, हनुमानाचें महेंद्र पर्वतावर आरोहण, समुद्राचें उल्लंघन, समुद्राच्या [illegible] मैनाक-

मलयदर्शनम् २८ रात्रौ लङ्काप्रवेशं च एकस्यापि विचिन्तनम् । आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् २९ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् । अशोकवनिकायानं सीतायाश्चापि दर्शनम् ३० अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चापि भाषणम् । राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम् ३१ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च । राक्षसीविद्रवं चैव किंकराणां निबर्हणम् ३२ ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम् । प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ३३ राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा । संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम् ३४ प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम् । बिभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ३५ कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिबर्हणम् । रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे ३६ बिभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् । अयोध्यायाश्च गमनं भरद्वाजसमागमम् ३७ प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमम् ३८ रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् । स्वराष्ट्ररञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ३९ अनागतं च यत्किंचिद्रामस्य वसुधातले । तच्चका-

---

पर्वताचें दर्शन २७, सुरसानामक नागमातेनें राक्षसीचें रूप धारण करून हनुमानाला दाखविलेली भीति, छायेनें आकर्षण करण्यास प्रवृत्त झालेल्या सिंहिका राक्षसीचें हनुमानाला झालेलें दर्शन, त्याच्याकडून तिला आलेलें मरण, लंका आणि मलयपर्वत यांचें हनुमानाला झालेलें दर्शन २८, रात्रीं लंकेमध्यें त्याचा प्रवेश, एकटा असतांना त्याचा आपल्याशींच चाललेला विचार, पानभूमीप्रत गमन, अंतःपुरदर्शन २९, रावणदर्शन, पुष्पकविमानदर्शन, अशोक वनामध्यें गमन, त्या ठिकाणीं सीतेचें दर्शन ३०, रामानें दिलेली खूण सीतेला देणें, तिच्याशीं संभाषण, राक्षसींनीं सीतेला दाखविलेलें भय, त्रिजटानामक राक्षसीला पडलेलें स्वप्न ३१, खुणेकरितां हनुमानापाशीं सीतेनें केलेलें रत्नप्रदान, वृक्षभंग, राक्षसींची धांवाधांव, रावणसेवकांचा वध ३२, रावणसेवकांचें मारुतीला धरणें, लंका दहन झाल्यामुळें तेथील रहिवाशांची रडारड, पुनरपि समुद्रोल्लंघन, मधुहरण ३३, रामाश्वासन, सीतेनें दिलेलें रत्न रामाला अर्पण करणें, समुद्राशीं समागम, नलकृत सेतुबंधन ३४, सेनेचें समुद्र तरून जाणें, रात्रीं लंकेला वेढा देणें, बिभीषणाची भेट, वधोपायकथन ३५, कुंभकर्णाचें मरण, मेघनादाचा वध, रावणाचा वध, रावणरूप शत्रूच्या नगरामध्यें सीतेची प्राप्ति ३६, बिभीषणाचा राज्याभिषेक, पुष्पकविमानदर्शन अयोध्येकडे गमन, भरद्वाज मुनींचा समागम ३७, मारुतीला पुढें पाठविणें, भरतभेट ३८, रामाभिषेकोत्सव. सर्व सैन्याला जाण्याची अनुज्ञा

रोचरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ४० [१८३] इत्यार्षे० तृतीयः सर्गः ॥ ३॥

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः । चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत् १ चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः । तथा सर्गशतान्पञ्च षट्काण्डानि तथोत्तरम् २ कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः सभविष्यसहोत्तरम् । चिन्तयामास को न्वेतत्प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः ३ तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः । अगृहीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ४ कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ । भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ५ स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ । वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ६ काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् । पौलस्त्यवध मित्येवं चकार चरितव्रतः ७ पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् । जातिभिः सप्तभिर्युक्तं तन्त्रीलयसमन्वितम् ८ रसैः शृङ्गारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः । वीरादिभी रसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम् ९ तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ स्थानमूर्च्छ-

---

देणें, स्वराष्ट्राला आनंदित करणें व सीतेचा त्याग करणें ३९, हें आणि ह्या शिवायही भूतलावर जें कांहीं रामचरित्र व्हावयाचें होतें तें सर्व भगवान् वाल्मीकि मुनींनीं उत्कृष्ट काव्यामध्यें ग्रथित केलें ४०. ह्याप्रमाणें ० बालकांडापैकीं तिसरा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३॥

आश्चर्यकारक शब्दांनीं युक्त आणि अर्थानें भरलेलें असें भगवान् वाल्मीकिमुनींनीं राज्यावर आलेल्या रामाचें संपूर्ण चरित्र प्रतिपादन करणारें काव्य केलें १. त्या काव्यामध्यें वाल्मीकि मुनींनीं चोवीस हजार श्लोक ग्रथित करून त्यांचे पांचशें सर्ग, सहा कांडें आणि त्याचप्रमाणें सातवें उत्तर कांड असे विभाग केले २ आणि महाबुद्धिमान् वाल्मीकि मुनींनीं भविष्य आणि उत्तरकांड यांसहवर्तमान् तें काव्य ग्रथित केल्यावर “ हें पठण करून सभेमध्यें सभ्यांच्या कानांवर घालण्यास कोण समर्थ आहे ” म्हणून ते चिंतन करूं लागले ३. असो. शुद्धांतःकरणानें युक्त असलेले महर्षि वाल्मीकि ह्याप्रमाणें त्याचें चिंतन करीत आहेत तोंच मुनिवेष धारण करणाऱ्या कुशलवांनीं “ आह्मी गाणारे आहोंत ” असें म्हणून त्यांचे पाय धरिले असतां ४ धर्मज्ञ, यशस्वी, मधुर स्वरानें युक्त, बुद्धिमान् आणि वेदपारंगत असे ते आश्रमवासी राजपुत्र कुशलव असल्याचें अवलोकन करून समर्थ वाल्मीकिमुनींनीं वेदाचें पुष्टीकरण होण्याकरितां त्यांना हें रामायण काव्य पढविलें ५,६. सारांश, संपूर्ण रामचरित्र व सीताचरित्र प्रतिपादन करणारें असें पौलस्त्यवध या नांवाचें मोठें काव्य तपोनिष्ठ वाल्मीकिमुनींनीं केलें ७. पठण व गायन होऊं लागलें असतां मधुर लागणारें, द्रुत, मध्य व विलंबित हीं तीन प्रमाणें, सप्तस्वर, तंतुवाद्यांचा मेळ आणि त्याचप्रमाणें शृंगार, करुण, हास्य,

नकोविदौ । भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ १० रूपलक्षणसंपन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ । बिम्बादिवोत्थितौ बिम्बौ रामदेहात्तथापरौ ११ तौ राजपुत्रौ कार्त्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् । वाचोविधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ १२ ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे । यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ ॥ महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ १३ तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् । मध्येसभं समीपस्थाविदं काव्यमगायताम् १४ तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः । साधु साध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः १५ ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः । प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ १६ अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः । चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् १७ प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तथा भावमगायताम् । सहितौ

रौद्र, भयानक, वीर इत्यादि रसांनीं युक्त असलेलें हें काव्य त्यांनीं गाइलें ८,९. सारांश, संगीतशास्त्रतत्त्वज्ञ, स्थानें[१] व मूर्च्छना[२] यांविषयीं निपुण, स्वरमाधुर्यसंपन्न, गंधर्वांप्रमाणें रूपवान् १०, देहस्थ शुभ लक्षणांनीं युक्त, मधुर वाणीनें भाषण करणारें आणि सूर्यादिकांच्या बिंबापासून निघणाऱ्या प्रतिबिंबाप्रमाणें साक्षात् रामदेहापासून उत्पन्न झालेले प्रतिरामदेहच कीं काय ११ असे ते निर्दोष व तत्त्ववेत्ते राजपुत्र धर्माला अनुसरून असलेलें तें उत्कृष्ट काव्य सर्व तोंडपाठ करून ऋषि, द्विज आणि भगवद्भक्त यांच्या समाजांमध्यें सावधानचित्तपूर्वक पढविल्याप्रमाणें गाऊं लागले १२,१३. एकदां शुद्धांतःकरणानें युक्त अशा एकत्र जमलेल्या ऋषींच्या सभेमध्यें ऋषींसमीप बसून ते सर्वलक्षणसंपन्न महात्मे व महाभाग्यवान् कुशलव हें काव्य गाऊं लागले १४. तेव्हां तें श्रवण करितांक्षणीं सर्व मुनींचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले आणि अत्यंत विस्मित होऊन " शाबास, शाबास " असें ते त्यांना ह्मणाले १५. तात्पर्य अंतःकरणामध्यें प्रसन्न झालेल्या त्या सर्व धर्मनिष्ठ मुनींनीं " कायहो हें गायन मधुर आहे ! आणि विशेषें करून श्लोक तरी कितीहो मधुर आहेत ! अहो, या गोष्टी घडून आज पुष्कळ दिवस झाले आहेत तरी त्या जणु प्रत्यक्ष घडतच आहेत असें यांनीं दर्शविलें ! अहो, सभेमध्यें बरोबर प्रविष्ट झालेल्या या उभयतांनीं समस्वरांमध्यें गाण्यास योग्य व मधुर असें ह्या काव्याचें इतक्या कांहीं मजेनें गायन केलें आहे कीं त्यांतील अभिप्राय श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत ठसून त्यांचें अंतःकरण तन्मय होऊन गेलें आहे ".

१ हृदयग्रंथि व कपोलफलक ह्यामध्यें असलेल्या प्राणसंचाराच्या जागेला स्थान असें ह्मणतात.
२ ज्या गीतांमध्यें स्वर पूर्ण असतात त्याला मूर्छना असें ह्मणतात.

मधुरं रक्तं संपन्नं स्वरसंपदा १८ एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः । संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् १९ प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ । प्रसन्नो वल्कलं कश्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः २० अन्यः कृष्णाजिनमदाद्यज्ञसूत्रं तथापरः । कश्चित्कमण्डलुं प्रादान्मौञ्जीमन्यो महामुनिः २१ बृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः । ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः २२ काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः । जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदान्वितः २३ यज्ञ[illegible] ऋषिः कश्चित्काष्ठभारं तथापरः । औदुम्बरीं बृसीमन्यः स्वस्ति केचित्तदावदन् २४ आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः । ददुश्चैवं वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः २५ आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्तितम् । परं कवीनामा-

---

अशा रीतीनें प्रशंसेस पात्र असलेल्या कुशलवांची गातांना स्तुति केली १६,१७,१८. ह्याप्रमाणें तपाच्या योगानें स्तुतीस पात्र झालेले महर्षि त्यांची प्रशंसा करूं लागले असतां त्यांनीं अत्यंत मधुर असें फारच खुलवून गायन केलें १९. तेव्हां तेथें बसलेल्या एका मुनींनीं संतुष्ट होऊन त्यांना आपला कलश अर्पण केला; दुसऱ्या एका महाकीर्तिमान् मुनींनीं प्रसन्न होऊन आपलें वल्कलच त्यांना देऊन टाकिलें २०; एकांनीं कृष्णाजिन दिलें; एकांनीं यज्ञोपवीत अर्पण केलें; कोणी कमंडलु दिला; दुसऱ्या एका महर्षींनीं मौंजी देऊन टाकिली २१; एकांनीं आपलें आसनच दिलें; दुसऱ्या एका मुनींनीं आपली लंगोटीच त्यांना देऊन टाकिली; एका मुनींनीं आनंदित होऊन आपली कुऱ्हाडच त्यांना दिली २२; एकांनीं आपली छाटीच दिली; दुसऱ्या एका मुनींनीं आपणांपाशीं असलेलें फडकेंच त्यांना देऊन टाकिलें; एकांनीं आपलें जटाबंधन दिलें; दुसऱ्या एकांनीं आनंदित होऊन आपली काष्ठें आणण्याची दोरी त्यांना दिली २३; एका ऋषींनीं आपलीं यज्ञपात्रेंच त्यांना अर्पण केलीं; एकांनीं आपल्यापाशीं असलेलें काष्ठांचें ओझेंच त्यांना दिलें आणि एकांनीं आपला बसावयाचा उंबराचा पाटच त्यांना देऊन टाकिला. ज्यांच्यापाशीं त्या सभेंतल्यासभेंत देण्याला कांहीं नव्हतें त्यांनीं " कल्याण कल्याण " ह्मणून नुसते आशीर्वादच दिले २४ आणि तशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कांहीं अकिंचन महर्षींनीं " तुह्मांला दीर्घायुष्य प्राप्त होवो " ह्मणून मोठ्या आनंदानें त्यांना सांगितलें. सारांश, ज्यांची वाणी कधींही असत्य होणारी नाहीं अशा सर्व मुनींनीं ह्याप्रमाणें त्यांना वर दिले आणि पुनरपि ते त्यांना ह्मणाले २५ " हे कुमार हो, तुह्मीं सर्व प्रकारच्या गायनामध्यें निपुण आहांत; वाल्मीकिमुनींनीं केलेलें हें आख्यान आश्चर्यकारक असून कवींना सर्वोत्कृष्ट आधार होण्याजोगें आहे. त्याचप्रमाणें

धारं समाप्तं च यथाक्रमम् २६ अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतिषु कोविदौ। आयुष्यं पुष्टिजननं सर्वश्रुतिमनोहरम् २७ प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ। रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः २८ स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ। पूजयामास पूजार्हौ रामः शत्रुनिबर्हणः २९ आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः। उपोपविष्टैः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ३० दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ। उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ३१ श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्देववर्चसोः। विचित्रार्थपदं सम्यग्गायकौ समचोदयत् ३३ तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचित्तायतनिःस्वनम्। तन्त्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ३२ ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च। श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्बभौ जनसंसदि ३४ इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ। ममापि तद्भू-

---

गायनाला योग्य असेंच हें आख्यान आहे; तुह्मींही याचें चांगलें गायन करून क्रमानें समाप्त केलें आहेत व हें आख्यान कोणींही ऐकिलें असतां त्याला मनोहर लागणारें असून आयुर्वर्धक व अभ्युदयकारक असें आहे २६, २७. ह्याप्रमाणें लहान मोठ्या रस्त्यांतून सर्व ठिकाणीं अयोध्येमध्यें ज्यांची प्रशंसा होत आहे अशा त्या गायकांना भरताग्रज रामानें अवलोकन केलें २८ आणि पूजेला पात्र असलेल्या त्या भ्रात्या कुशलवांना आपल्या घरीं आणून शत्रुनाशक रामानें त्यांचें पूजनही केलें २९. नंतर समीप बसलेल्या मंत्र्यांनीं व भ्रात्यांनीं युक्त असलेला तो प्रभु राम सुवर्णमय अशा दिव्य सिंहासनावर बसला असतांना ३० नम्र व रूपवान् अशा त्या उभयतां भ्रात्यांना अवलोकन करून "देवांप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या ह्या उभयतांचें आश्चर्यकारक अर्थ व शब्द ह्यांनीं युक्त असलेलें—हें व्याख्यान श्रवण करा" ह्मणून लक्ष्मण, शत्रुघ्न व भरत ह्यांना ह्मणाला आणि तें गाण्याविषयीं त्यानें त्या गायकांना सांगितलें व त्यांनींही आपल्या बलाचें अतिक्रमण न होऊं देतां श्रोत्यांच्या चित्ताला आल्हाद होईल अशा रीतीनें—मधुर, प्रसादानें परिपूर्ण, तंतुवाद्यांशीं जुळण्यास योग्य आणि अत्यंत उत्तान अर्थानें युक्त असें—तें आख्यान गाऊन दाखविलें ३१, ३२, ३३. गायनाला विषयभूत असलेलें तें आख्यान त्या जनसमाजामध्यें लोकांच्या गात्रांवर रोमांच उठविणारें, मनाला आणि आत्म्याला आनंद देणारें व श्रवणेंद्रियाला सुखावह असें झालें ३४. असो. गायन सुरू होण्याचे पूर्वीं राम पुनरपि लक्ष्मणादिकांना ह्मणाला "राजचिन्हांनीं युक्त असलेले हे महातपस्वी कुशलव मुनि (शब्दार्थालंकारादिविषयक) महावैभवानें संपन्न असलेलें चरित्र गात आहेत आणि हें काव्य व ह्याचें

तिकरं प्रचक्षते महानुभावं चरितं निबोधत ३५ ततस्तु तौ रामवचः-प्रचोदितावगायतां मार्गविधानसंपदा । स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बुभूषयासक्तमना बभूव ३६ [२१९] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

सर्वापूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा । प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् १ येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः । षष्टिपुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन् २ इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् । महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ३ तदिदं वर्तयिष्यावः सर्वं निखिलमादितः । धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयता ४ कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् । निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ५ अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता । मनुना मानवेन्द्रेण

श्रवण माझ्याही अभ्युदयाला कारणीभूत होणारें आहे ह्मणून वृद्ध जन सांगत आहेत. करितां, आदरपूर्वक तुह्मी हें श्रवण करा" ३५. तदनंतर रामाच्या तोंडची आज्ञा झाल्यावर ते कुशल व मार्गसंज्ञक गायन पद्धतीला उपयुक्त अशा सामग्रीनें गायन करूं लागले असतां आपलें चरित्र चिरकाल रहावें ह्या इच्छेनें सभेमध्यें असलेल्या रामाचेंही मन तें (गायन) श्रवण करण्याविषयीं आसक्त झालें ३६. ह्याप्रमाणें महर्षिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं चवथा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४ ॥

ऐहिक व आमुष्मिक असें सर्वप्रकारचें अपूर्व फल प्राप्त होण्याला साधन असलेली ही संपूर्ण पृथ्वी पूर्वीं प्रजाधिपति वैवस्वत मनु आदिकरून होऊन गेलेल्या जयशाली राजांच्या ताब्यांत होती १. सागर खंदलेला सगर हा त्यांच्या वंशामध्यें राजा होऊन गेला. तो जाऊं लागला असतां साठ हजार पुत्र त्याचे बरोबर जात असत २. असो. त्या महात्म्या इक्ष्वाकुवंशज राजांच्या वंशासंबंधानें रामायण ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेलें मोठें आख्यान उत्पन्न झालेलं आहे ३ व तेंच सर्वांगांनीं परिपूर्ण असलेलें हें रामायण आह्मी अगदीं प्रथमपासून पूर्णपणें कथन करणार आहोंत. तें धर्म, काम व अर्थ ह्यांसहवर्तमान मोक्षाला कारणीभूत होणारें असल्यामुळें निर्मत्सर पुरुषानें श्रवण करण्यास योग्य आहे ४. सरयू नदीचे तीरीं कोशल ह्मणून एक मोठा देश आहे. त्यांत धनधान्याची समृद्धि आहे; त्यांतील लोक आनंदित आहेत व उत्तरोत्तर त्या देशाची अभिवृद्धि होत आहे ५. त्या देशामध्यें मानवाधिपति मनूनें स्वतः निर्माण

१ देशी आणि मार्ग असे दोनप्रकारचें गायन असतें. पैकीं प्राकृत भाषेंतील गायनाला देशी असें ह्मणतात व संस्कृत गायनाला मार्ग असें ह्मणतात.

या पुरी निर्मिता स्वयम् ६ आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी। श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ७ राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता। मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ८ तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः। पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ९ कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम्। सर्वयन्त्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः १० सूतमागधसंबाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम्। उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ११ वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम्। उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् १२ दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम्। वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा १३ सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिरावृताम्। नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् १४ प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभिताम्। कूटागारैश्च संपूर्णा-

---

केलेली अशी एक अयोध्या नांवाची जगद्विख्यात नगरी आहे ६. त्या मोठ्या नगरीची लांबी अठ्ठेचाळीस कोस असून रुंदी बारा कोस आहे आणि ती नगरी वैभवसंपन्न असून स्पष्ट अशा बाह्य मार्गांनीं युक्त आहे ७. प्रत्यहीं उदक सिंचन करून ज्यावर मोतीं व फुलें उधळलीं जातात अशा मोठ्या भव्य राजमार्गानें तिला शोभा आलेली आहे ८. स्वर्गामध्यें ज्याप्रमाणें देवाधिपति इंद्रानें अमरावती नगरी वसविली त्याप्रमाणें प्रचंड राष्ट्राचें पालनपोषण करणाऱ्या दशरथराजानें त्या मनुनिर्मित नगरीमध्यें पूर्वीपेक्षां अधिक लोकवसति केली (आणि तिला शोभा आणिली) ९. त्या नगरीला (सर्व बाजूंनीं) वेशी व कमानी आहेत; एकमेकापासून चांगल्या नियमित अंतरांनीं युक्त असे बाजार तिच्यामध्यें आहेत आणि सर्वप्रकारचीं यंत्रें व आयुधें यांनीं ती युक्त असून सर्वप्रकारच्या कारागिरांनीं तिच्यामध्यें वास्तव्य केलेलें आहे १०. स्तुतिपाठक आणि भाट त्या भव्य नगरीमध्यें भरलेले आहेत; उंच उंच वाडे व ध्वज तिच्यामध्यें आहेत आणि अतुल शोभेनें युक्त असलेली ती नगरी शेंकडों तोफांनीं गजबजलेली आहे ११. स्त्रियांच्या नृत्यशाला त्या नगरीमध्यें जिकडे तिकडे आहेत; बागा आणि आंबराया ह्यांनीं ती युक्त आहे आणि सभोंवतीं त्या नगरीला तटबंदी आहे १२. किल्ले आणि अगाध खंदक ह्यांनीं युक्त असल्यामुळें स्वकीयांनाही ती प्रवेश करण्यास कठीण असून शत्रूंना तर समीप जाण्यासही अशक्य आहे; अश्व व गज ह्यांनीं ती भरलेली असून बैल, उंट, गर्दभ १३ आणि कर देण्याकरितां आलेले मांडलिक राजांचे समुदाय यांनीं गजबजलेली आहे; देशोदेशींच्या व्यापाऱ्यांनीं तिला शोभा आलेली असून १४ रत्नखचित अशा पर्वतप्राय देवालयांनीं ती सुशोभित आहे

मिन्द्रस्येवामरावतीम् १५ चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणायुताम् । सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् १६ गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् । शालितण्डुलसंपूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् १७ दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा । नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् १८ विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि । सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् १९ ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् । शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः २० सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने । हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि २१ तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः । पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा २२ तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडङ्गपारगैः । सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैरृषिभिश्च केवलैः २३ [२४२] इत्यार्षे श्रीम-

---

आणि इंद्राच्या अमरावतीप्रमाणें स्त्रियांच्या क्रीडाभुवनांनीं ती परिपूर्ण आहे १५; तिचा आकार अष्टपैलू असून उत्तम स्त्रीसमुदायांनीं ती युक्त आहे आणि त्याचप्रमाणें सर्व रत्नांनीं ती भरलेली असून सात सात मजली घरांनीं ती सुशोभित झालेली आहे १६. तिच्यामध्यें घरांची अगदीं खेचाखेच झाली असून मोकळी जागा कोठेंही राहिलेली नाहीं; सपाट भूमीवर तिची रचना केलेली आहे, शालितंडुलांनीं ती परिपूर्ण आहे आणि इक्षुरसासारिख्या स्वादिष्ट उदकानें ती युक्त आहे १७; दुंदुभि, मृदंग, विणे व नगारे ह्यांनीं ती एकसारखी अत्यंत नादित झालेली असते; तपश्चर्येनें स्वर्गामध्यें सिद्ध लोकांना प्राप्त झालेलें विमानच कीं काय अशाप्रकारें ती नगरी सर्व पृथ्वीमध्यें अनुपम असून तिच्यांतील घरांच्या अंतस्थ व बाह्य प्रदेशांची रचनाही चांगली व्यवस्थित केलेली आहे आणि उत्तम पुरुषांच्या योगानें ती व्याप्त झालेली आहे १८, १९. इतकेंच नव्हे परंतु, मत्त होऊन अरण्यामध्यें गर्जना करणारे सिंह, व्याघ्र व वराह ह्यांचा, तीक्ष्ण शस्त्रांनींच केवळ नव्हे तर बाहुबलाचें अवलंबन करून, स्वसामर्थ्यानेंच वध करण्यास समर्थ आणि धनुर्विद्येमध्यें निपुण असल्यामुळें शीघ्रवेधी—परंतु, जो सहायरहित झालेला आहे, पुढें मागें कोणी नसल्यामुळें जो अनाथ आहे, भीतीनें दडून बसल्यामुळें केवळ शब्दानुमानावरूनच ज्याला वेध होण्याचा संभव आहे आणि युद्धांतून जो पलायन करीत आहे ह्यांवर बाण न टाकणारे—अशा प्रकारचे जे हजारों महारथि त्यांच्या योगानें ती नगरी परिपूर्ण होती व ती दशरथ राजानें आणखी जास्त वसविली २०, २१, २२. सारांश, आहिताग्नि व वेदवेदांगपारंगत असे गुणवान् ब्राह्मण, सत्यनिष्ठ व आचरणानें महर्षींसारखे असून याचकांना हजारांनीं दान

द्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः। दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः १ इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी। महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः २ बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः। धनैश्च संचयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ३ यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता। तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ४ तेन सत्याभिसंधेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता। पालिता सा पुरिश्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ५ तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः। नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ६ नाल्पसंनिचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे। कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ७ कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित्। द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ८ सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः। मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां मह-

---

करणारे महात्मे क्षत्रिय आणि श्रेष्ठ श्रेष्ठ ऋषि ह्यांनीं व्याप्त असलेली ती नगरी दशरथराजानें अधिक वसविली २३. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं पांचवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५ ॥

त्या अयोध्यानगरीमध्यें दशरथराजा होऊन गेला. तो वेदवेत्ता, सर्व वस्तूंचा संग्रह करणारा, दूरदर्शी, महाप्रतापी, लोकप्रिय १, इक्ष्वाकुवंशजांतील अतिरथि, यथाविधि यज्ञयाग केलेला, धर्मनिष्ठ, मनोनिग्रही, महर्षितुल्य, त्रैलोक्यामध्यें प्रख्यात असा राजर्षि २, बलाढ्य, शत्रुनाहींसे केलेला, मित्रांनीं युक्त व जितेंद्रिय असून द्रव्य व इतर धान्यादिसंचय ह्यांच्या योगानें तर इंद्र व कुबेर ह्यांच्याशीं बरोबरी करणारा होता ३. तो दशरथ राजा महातेजस्वी मनूप्रमाणें लोकांचें सर्वस्वीं रक्षण करीत असे ४. सारांश, इंद्रानें रक्षण केलेल्या अमरावतीनगरीप्रमाणें धर्म, अर्थ व काम ह्या त्रिवर्गाचें अवलंबन करणाऱ्या त्या सत्यवचनी दशरथराजानें त्या श्रेष्ठ नगरीचें रक्षण केलें होतें ५. त्या श्रेष्ठ राजधानींतील लोक आनंदित, धर्मनिष्ठ, बहुश्रुत, स्वतःपाशीं असलेल्या द्रव्यावर संतुष्ट, निर्लोभी आणि सत्यवादी असे होते ६. अल्पसंचयी, ऐहिक व आमुष्मिक फल प्राप्त न झालेला आणि गायी, अश्व, वगैरे पशु व धनधान्य ह्यांची समृद्धि नसलेला असा एकही कुटुंबी गृहस्थ त्या श्रेष्ठ नगरीमध्यें नव्हता ७ आणि त्याचप्रमाणें विषयलंपट, दुष्ट, अविद्वान् अथवा नास्तिक असाही कोणी पुरुष अयोध्येमध्यें कोठेंही दृष्टीं पडणें शक्य नव्हतें ८. कारण, तेथील सर्व पुरुष व स्त्रिया शील आणि आचरण ह्यांच्या योगानें महर्षींप्रमाणें निर्मळ असून

र्षय इवामलाः ९ नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान्। नामृष्टो न नलिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते १० नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गद-निष्कधृक्। नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ११ नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः। कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न संकरः १२ स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः। दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे १३ नास्तिको नानृती वापि न कश्चिदबहुश्रुतः। नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान्विद्यते क्वचित् १४ नाषडङ्गविदत्रास्ति नाव्रतो नाबहुश्रुतः। न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन १५ कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान्। द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् १६ वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः। कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः १७ दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः। सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे १८ क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः। शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णा-

---

धर्मनिष्ठ, उत्कृष्ट इंद्रियनिग्रही आणि आनंदित असत ९. कर्णकुंडलविरहित, मुकुटरहित, मालाहीन, घामट, चंदनाची वगैरे उटी न लाविलेला, सुगंधरहित अथवा भोग्य वस्तु ज्याच्यापाशीं कमी आहेत असा एकही पुरुष तेथें नसे १०. अस्वच्छ अन्न भक्षण करणारा, दातृत्वहीन, बाहुभूषणें आणि उरोभूषणें धारण न करणारा, हस्तभूषणरहित अथवा मनोनिग्रह न केलेला असा कोणीही त्या ठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येत नसे ११. अग्नि सिद्ध न ठेविलेला, सोमयाग न केलेला, क्षुद्र, चोर, सदाचरणरहित अथवा परस्त्रीशीं गमन करणारा असा कोणीही अयोध्येमध्यें नव्हता १२. तेथील ब्राह्मण जितेंद्रिय, दान व अध्ययन ह्यांविषयीं तत्पर, प्रतिग्रह करण्याविषयीं संकोच धरणारे आणि नेहेमीं स्वकर्मावर निष्ठा ठेवणारे असे होते १३. नास्तिक, असत्यभाषण करणारा, बहुश्रुत नसलेला, मत्सरी, अशक्त अथवा अविद्वान् असा कोणीही द्विज तेथें नसे १४. वेदाची सहा अंगें माहीत नसलेला, व्रतवैकल्यांचें अवलंबन न करणारा, थोडकें अध्ययन केलेला, दीन, अस्वस्थचित्त अथवा व्याधिग्रस्त असा कोणीही तेथें नव्हता १५. दरिद्री, कुरूप अथवा राजाचे ठिकाणीं भक्ति नसलेला असा कोणीही पुरुष अथवा स्त्री अयोध्येमध्यें दृष्टीं पडणें शक्य नव्हते १६. ब्राह्मणप्रभृति चारी वर्णांतील लोक देव आणि अतिथि ह्यांचें पूजन करणारे, कृतज्ञ, उदार, शूर आणि पराक्रमी असे होते १७. त्या श्रेष्ठ राजधानींतील सर्व लोक दीर्घायु असून पुत्रपौत्र आणि स्त्रिया ह्यांसहवर्तमान सर्वेच धर्म

नुपचारिणः १९ स तनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता । यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता २० योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम्। संपूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव २१ काम्बोजविषयैर्जातैर्बाह्लीकैश्च हयोत्तमैः। वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः २२ विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि। मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः २३ ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा । अञ्जनादपि निष्क्रान्तैर्वामनादपि च द्विपैः २४ भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा । भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी २५ नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसंनिभैः । सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते २६ तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् । शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः २७ तां

व सत्य ह्यांचा आश्रय करून राहणारे होते १८. क्षत्रिय ब्राह्मणांच्या आज्ञेंत असत, वैश्य क्षत्रियांना अनुसरून वागत आणि शूद्र स्वकर्माविषयीं तत्पर असत; ह्मणजे तीन वर्णांची सेवा करीत असत १९. सारांश, पूर्वींच्या विचारी मानवाधिपति मनूप्रमाणें त्या विवेकी इक्ष्वाकुकुलाधिपति दशरथराजानें त्या नगरीचें संरक्षण केलें होतें २०. तेजानें अग्नितुल्य, स्वभावानें सरळ, अपमान सहन न करणारे आणि शस्त्रास्त्रादिविद्येमध्यें प्रवीण अशा योद्ध्यांनीं भरलेली ती नगरी सिंहांची गुहाच कीं काय अशी भासत असे २१. कांबोज, बाल्हीक, वनायुज आणि सिंधुनदासमीपचा प्रदेश ह्या ठिकाणच्या उत्कृष्ट अश्वांनीं ती नगरी परिपूर्ण होती व ते अश्व इंद्राच्या उच्चैःश्रवानामक अश्वाप्रमाणें उत्तम होते २२. विंध्याद्रि व हिमालय ह्या प्रदेशांत उत्पन्न झालेल्या आणि मदस्राव चालला असल्यामुळें मत्त असलेल्या अशा पर्वतप्राय अतिबलाढ्य गजांनीं ती नगरी परिपूर्ण होती २३. ऐरावन, महापद्म, अंजन व वामन ह्या दिग्गजांच्या वगैरे कुलांत उत्पन्न झालेल्या गजांनींही ती नगरी भरलेली होती २४ आणि भद्र[1], मद्र[2], मृग[3], भद्रमंद्रमृग[4], भद्रमंद्र, भद्रमृग व मृगमंद्र[5] अशा २५ सर्वदां मत्त आणि पर्वतासारख्या धिप्पाड गजांनींही ती नगरी नेहेमीं भरलेली असे; व (युद्धामध्यें जिंकली जाणें सर्वस्वीं अशक्यच असल्यामुळें) अयोध्या हें नाम अगदीं यथार्थ धारण करणारी ती नगरी आसपास आठ आठ कोसपर्यंत प्रकाशत असे २६. असो. नक्षत्रलोकांवर अंमल करणारा चंद्रच कीं काय असा तो शत्रुनाहींसे झालेला महातेजस्वी दशरथराजा त्या नगरीवर

१ हिमालय पर्वतावरील गज. २ विंध्याद्रीवरील गज. ३ सह्याद्रीवरील गज. ४ तिन्हीं जातींतील गुण ज्यांचे मध्यें आढळतात असे गज. ५ दोन जातींतील गुण ज्यांमध्यें दृष्टोत्पत्तीस येतात असे गज.

सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् । पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः २८ [१७०] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोः सुमहात्मनः । मन्त्रज्ञाश्चेङ्गितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः १ अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः । शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः २ धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्धनः । अकोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ३ ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ । वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथापरे ४ सुयज्ञोऽप्यथ जाबालिः काश्यपोऽप्यथ गौतमः । मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः ५ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पौर्वकाः । विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः ६ श्रीमन्तश्च महात्मानः शस्त्रज्ञा दृढविक्रमाः । कीर्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ७ तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः । क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुर-

---

अधिकार चालवीत असे २७. सारांश, यथार्थ नाम धारण करणारी, बळकट कमानी व अडसर यांनीं युक्त असलेली, चित्रविचित्र घरांनीं सुशोभित झालेली आणि हजारों लोकांनीं गजबजून गेलेली जी कल्याणकारक अयोध्या नगरी तिचें गुणांनीं इंद्रसमान असलेल्या दशरथ भूपतीनें परिपालन केलें २८. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं सहावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६ ॥

त्या महात्म्या इक्ष्वाकुवंशज दशरथराजाचे अमात्य स्वकर्माला उपयोगीं पडणाऱ्या अशा गुणांनीं युक्त होते; ह्मणजे कोणत्या वेळीं काय करावें हें त्यांना चांगलें समजत असे ; दुसऱ्याच्या मनांतील अभिप्राय ते ओळखीत असत आणि स्वतःला प्रिय जो दशरथराजा त्याचें हित करण्याविषयीं ते तत्पर असत १. त्या यशस्वी व वीर दशरथराजाचे अमात्य आठ असून ते आचरणानें शुद्ध व राजकार्याविषयीं नित्य तत्पर असे असत २. धृष्टि, जयंत, विजय, सुराष्ट्र, राष्ट्रवर्धन, अकोप, धर्मपाल आणि आठवा सुमंत्र हे ते अमात्य होत ३. ऋषिश्रेष्ठ वसिष्ठ व वामदेव हे दोन त्याचे मुख्य ऋत्विज होते व वरील अमात्याशिवाय इतरही मंत्री त्याचे होते ४. सुयज्ञ, जाबालि, काश्यप, गौतम, दीर्घायु मार्कंडेय आणि कात्यायन ५ ह्या ब्रह्मर्षींशीं त्याच्या परंपरागत ऋत्विजांचा नित्य समागम होत असे. त्या दशरथराजाचे अमात्य विद्या व विनय ह्यांनीं संपन्न, अब्रूची चाड बाळगणारे, राजकार्याविषयीं कुशल, जितेंद्रिय ६, वैभवशाली, मनाचे मोठे, शस्त्रवेत्ते, अमोघपराक्रमी, कीर्तिमान्, दक्ष, राजाज्ञानुरूप वर्तन करणारे ७,

नृतं वचः ८ तेषामविदितं किंचित्स्वेषु नास्ति परेषु वा । क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ९ कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः । प्राप्तकालं यथादण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि १० कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे । अहितं चापि पुरुषं न हिंस्युरविदूषकम् ११ वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः । शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् १२ ब्रह्मक्षत्रमहिंसन्तस्ते कोशं समपूरयन् । सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् १३ शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् । नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित् १४ क्वचिन्न दुष्टस्तत्रासीत्परदाररतिर्नरः । प्रशान्तं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् १५ सुवाससः सुवेशाश्च ते च सर्वे शुचिव्रताः । हितार्थाश्च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा १६ गुरोर्गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमैः । विदेशेष्वपि विज्ञाताः

तेज, कांति व यश ह्यांनीं युक्त, हास्यपूर्वक भाषण करणारे आणि काम, क्रोध अथवा द्रव्य (लोभ) ह्यांना वश होऊन कधींही अनृत भाषण न करणारे असे होते ८. स्वकीयांकडे अथवा परकीयांकडे काय चाललें आहे, काय झालें आहे आणि काय उद्दिष्ट आहे तें हेरांच्या योगानें त्यांना सर्व विदित असे ९. व्यवहारामध्यें ते निपुण होते, सौहृदाविषयीं ते राजाच्या परीक्षेला उतरलेले होते आणि वेळ आली ह्मणजे पुत्रांनाही यथायोग्य दंड करण्यास ते मागेंपुढें पहाणारे नव्हते १०. कोश व सैन्य ह्यांचा संग्रह करण्याविषयीं ते तत्पर असत आणि अपराधी नसेल तर शत्रूलाही धक्का लावीत नसत ११. ते दशरथराजाचे अमात्य शूर, उत्साहसंपन्न, नीतिशास्त्रानुसार वागणारे आणि आपल्या देशांत राहणाऱ्या सदाचरणी लोकांचें नित्य रक्षण करणारे असे होते १२. अपराध्याला चांगला कडक दंड करणारे जरी ते अमात्य असत तरी अपराधी पुरुषाचें बलाबल पाहून दंड करीत असत आणि ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे प्रजेला उपद्रव न देतां द्रव्यभांडाराची भर करीत असत १३. आचरणानें शुद्ध व एकमतानें वागणारे असे ते सर्व अमात्य राजधानींतील आणि राष्ट्रांतील वृत्तांताचा विचार करूं लागले असतां राष्ट्रांत अथवा राजधानींत कोणीही असत्यवादी पुरुष असल्याची हकीकत त्यांच्यांत निघत नसे १४. परस्त्रीविषयीं आसक्त असा कोणीही दुष्ट पुरुष त्या ठिकाणीं नव्हता. राजधानी व सर्व राष्ट्र ह्यांमध्यें जिकडेतिकडे शांतता होती १५. दशरथराजाचे ते सर्वही अमात्य उज्ज्वल वस्त्रें व उत्तम वेष धारण करणारे असून आचरणानें सर्वही शुद्ध होते आणि राजाचें हित हाच एक उद्देश मनांत धरून नीतिरूप दृष्टीनें ते सारखे जागत होते १६. गुरु व राजा ह्यांना ते गुणवान् ह्मणून अभिमत असत; स्वपराक्रमांनीं

सर्वेतो बुद्धिनिश्चयाः १७ अभितो गुणवन्तश्च न चासन्गुणवर्जिताः । संधिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदान्विताः १८ मन्त्रसंवरणे शक्ताः शक्ताः सूक्ष्मासु बुद्धिषु । नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः १९ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोनघः । उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधराम् २० अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रक्षयन् । प्रजानां पालनं कुर्वन्नधर्मं परिवर्जयन् २१ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसंगरः । स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् २२ नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः । मित्रवान्नतसामन्तः प्रतापहतकण्टकः ॥ स शशास जगद्राजा दिवि देवपतिर्यथा २३ तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रहिते निविष्टैर्वृतोनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः । स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोर्कः २४ [२९४] इत्यार्षे० आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

ते प्रख्यात असत आणि कोणत्याही विषयासंबंधानें बुद्धीला संशय नसल्यामुळें परदेशामध्यें त्यांची ख्याति असे १७. ते कधींही गुणरहित नसून सर्वदा गुणवान् असत. संधि आणि विग्रह यांचें तत्त्व ते जाणीत असत आणि सात्त्विक, राजस व तामस अशा त्रिगुणसंपत्तीनें ते युक्त असत १८. सल्लामसलत अगदीं गुप्त ठेवण्याविषयीं ते दक्ष असत, सूक्ष्म विचार करण्यास ते समर्थ असत, नीतिशास्त्रांतील विशेष गोष्टी त्यांना चांगल्या अवगत असत आणि ते नेहमीं प्रिय भाषण करीत असत १९. अशाप्रकारच्या त्या गुणी अमात्यांनीं युक्त असलेल्या निष्पाप दशरथराजानें पृथ्वीचें राज्य केलें २०. त्रैलोक्यामध्यें विख्यात, उदार, सत्यवचनी आणि हेरांच्या योगानें चोहोंकडे दृष्टि देत असलेल्या त्या पुरुषश्रेष्ठ दशरथराजानें धर्मतः प्रजांचें रक्षण व्हावें एतदर्थ ह्मणजे अधर्मवर्जनपूर्वक प्रजापालन व्हावें एतदर्थ ह्या पृथ्वीचें राज्य केलें २१,२२. स्वतःची बरोबरी करणारा अथवा स्वतःपेक्षां अधिक असा एकही रिपु त्याच्या आढळण्यांत आला नाहीं. तो सुहृदांनीं युक्त असे, मांडलिक राजे त्याला नमून असत, त्याच्या प्रतापामुळें सर्व प्रजापीडकांचा नायनाट झालेला असे आणि ह्मणूनच स्वर्गामध्यें राज्य करणाऱ्या देवाधिपति इंद्राप्रमाणें तो राजा ह्या जगताचें राज्य करीत असे २३, व ह्यामुळें तेजोमय किरणांनीं युक्त असा उदय पावलेला सूर्यच कीं काय अशारीतीनें विचारसाध्य, हिताविषयीं तत्पर, प्रभूविषयीं अनुरक्त, राजकार्यनिपुण आणि तें पार पाडण्याविषयीं समर्थ अशा मंत्र्यांनीं परिवेष्टित असलेला तो राजा देदीप्यमान दिसत असे २४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं सातवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ७॥

तस्य चैवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः । सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः १ चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः । सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् २ स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् । मन्त्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरपि कृतात्मभिः ३ ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् । शीघ्रमानय मे सर्वान्गुरूंस्तान्सपुरोहितान् ४ ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः । समानयत्स तान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ५ सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् । पुरोहितं वसिष्ठं च ये चाप्यन्ये द्विजोत्तमाः ६ तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा । इदं धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ७ मम लालप्यमानस्य सुतार्थं नास्ति वै सुखम् । तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ८ तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचिन्त्यताम् ९ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखेरितम् १० ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं

ह्याप्रमाणें प्रतापी, धर्मज्ञ आणि उदार अंतःकरणानें युक्त असा दशरथराजा पुत्राकरितां तपश्चर्या करीत असतांनाही त्याला वंश चालविणारा पुत्र प्राप्त झाला नाहीं १. तेव्हां, पुत्रप्राप्तीकरितां मी अश्वमेध याग कां करूं नये अशी गोष्ट विचार करितां करितां त्याच्या मनामध्यें आली २ आणि शुद्ध अंतःकरणानें युक्त असलेल्या सर्व मंत्र्यांसहवर्तमान त्या धर्मात्म्या व विचारी दशरथ राजानें "अश्वमेध याग करावा" असा पक्का विचार केला ३ आणि नंतर "हे मंत्रिश्रेष्ठा, पुरोहितासहवर्तमान त्या सर्व गुरूंना सत्वर माझ्याकडे घेऊन ये" ह्मणून सुमंत्रनामक अमात्याला त्या महातेजस्वी राजानें सांगितलें असतां ४ शीघ्र गमन करणारा सुमंत्र सत्वर गेला आणि त्या सर्व गुरूंना व इतरही वेदपारंगत ब्राह्मणांना घेऊन आला ५. सुयज्ञ, वामदेव, जाबालि, काश्यप, पुरोहित वसिष्ठ आणि इतरही श्रेष्ठ द्विज तो बरोबर घेऊन आला ६. तेव्हां त्यांचें पूजन करून धर्मात्म्या दशरथराजानें धर्म व अर्थ ह्यांना अनुलक्षून असलेलें हें स्पष्ट भाषण त्यांच्यांशीं केलें कीं ७ "पुत्राकरितां शोक करीत असलेल्या मला सुख होत नाहीं. ह्यास्तव, पुत्रप्राप्ति होण्याकरितां अश्वमेध याग करावा असा माझा विचार आहे ८ व त्याप्रमाणें यथाशास्त्र अनुष्ठानानें याग शेवटास नेण्यास मी उत्सुकही झालों आहें. करितां, कोणत्या प्रकारानें माझा मनोरथ सिद्धीस जाईल याविषयीं आपण कांहीं विचार करा" ९. नंतर वसिष्ठप्रभृति सर्व ब्राह्मणांनीं "उत्तम उत्तम" ह्मणून राजाच्या मुखांतून निघालेल्या त्या भाषणाची प्रशंसा केली १० आणि अतिशय प्रसन्न

वचः ११ संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् । सरय्वाश्चो-त्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् १२ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव। यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता १३ ततस्तुष्टोऽभवद्राजा श्रुत्वैत-द्द्विजभाषितम् । अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षव्याकुललोचनः १४ संभाराः संभ्रि-यन्तां मे गुरूणां वचनादिह । समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्य-ताम् १५ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । शान्तयश्चापि वर्ध-न्तां यथाकल्पं यथाविधि १६ शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता। नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे १७ छिद्रं हि मृगयन्ते स्म विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः । विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति १८ तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते । तथा विधानं क्रियतां समर्थाः साध-नेष्विति १९ तथेति चाब्रुवन्सर्वे मन्त्रिणः प्रतिपूजिताः । पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथापूर्वं निशम्य ते २० तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्धयन्तो नृपोत्त-

---

होऊन ते सर्व ब्राह्मण दशरथाला ह्मणाले ११ "यज्ञाच्या साहित्याची जुळवाजुळव होऊं द्या व अश्व सोडून सरयूनदीचे उत्तर तीरीं यज्ञभूमि तयार होऊं द्या १२. हे राजा, ज्याअर्थी पुत्रप्राप्तीकरितां हा धार्मिक विचार तुझ्या मनामध्यें आला आहे त्याअर्थी तुला खरोखर मानाप्रमाणें पुत्र प्राप्त होतील" १३. ह्याप्रमाणें द्विजांचें भाषण श्रवण करून राजा संतुष्ट झाला आणि आनंदाश्रूंनीं डोळे भरून आले असतां आपल्या अमा-त्यांना ह्मणाला १४ "गुरूंनीं सांगितल्याप्रमाणें साहित्याची जुळवाजुळव होऊं द्या, अश्व धरणाऱ्यांचा पराभव करण्यास समर्थ अशांच्या देखरेखीखालीं व उपाध्याय बरोबर देऊन अश्व सुटूं द्या १५, सरयूनदीचें उत्तर तीरीं यज्ञभूमि तयार होऊं द्या आणि सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें (विघ्ननिवारणार्थ) शांतिकर्मे यथाविधि होऊं द्या १६. अहो, सर्व गुणसंपन्न जरी राजा झाला तरी त्याच्या हातून हा अश्वमेध याग शेंवटास जाणें शक्य आहे काय? ह्या श्रेष्ठ क्रतूच्या अनुष्ठानामध्यें जर मोठासा प्रमाद नच झाला तर मात्र कदाचित् तो शेंवटास जाण्याचा संभव आहे १७. कारण, विद्वान् विद्वान् ब्रह्मराक्षस ह्या क्रतूमध्यें कोठें न्यून पडेल हें पहात असतात आणि त्यामुळें यज्ञानुष्ठान अविधि झालें असतां कर्त्याचा तत्काल नाश होतो १८. ह्यास्तव, हा माझा याग यथाविधि शेंवटास जाईल अशा रीतीनें तुह्मी यत्न करा; तुह्मी साधनें जुळवि-ण्याविषयीं समर्थ आहांत" १९. वर सांगितल्याप्रमाणें नृपश्रेष्ठ दशरथराजाचें भाषण श्रवण करून ते सर्व राजमान्य मंत्री "ठीक आहे" असें ह्मणाले २०. तदनंतर त्या सर्व धर्मवेत्त्या ब्राह्मणांनीं नृपश्रेष्ठ दशरथाला आशीर्वाद दिले आणि राजाची अनुज्ञा

मम् । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् २१ विसर्जयित्वा तान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् । ऋत्विग्भिरुपसंदिष्टो यथावत्क्रतुराप्यताम् २२ इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान्समुपस्थितान् । विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः २३ ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेन्द्रो हृदयंगमाः । उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणात् २४ तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् । मुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये २५ [३१९] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

एतच्छ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् । श्रूयतां तत्पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् १ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः २ सनत्कुमारो भगवान्पूर्वं कथितवान्कथाम् । ऋषीणां संनिधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति ३ काश्यपस्य च पुत्रोऽस्ति विभाण्डक इति श्रुतः । ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ४ स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा । नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् ५ द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भवि-

---

झाल्यावर ते सर्व पुनरपि आल्या मार्गानें चालते झाले २१. ह्याप्रमाणें त्या विप्रांना जाण्याची अनुज्ञा दिल्यावर " ऋत्विजांनीं सांगितल्याप्रमाणें याग यथाविधि शेवटास नेण्याच्या उद्योगाला लागा " असें मंत्र्यांना त्या राजानें सांगितलें २२. समीप आलेल्या मंत्र्यांना ह्याप्रमाणें सांगून व जाण्याची अनुज्ञा देऊन तो महाविचारी नृपश्रेष्ठ दशरथराजा आपल्या अंतःपुरामध्यें प्रविष्ट झाला २३. नंतर " मी पुत्रप्राप्तीकरितां अश्वमेध याग करणार आहे. ह्यास्तव, तुह्मी यज्ञदीक्षा घ्या " असें आपल्या प्रिय पत्नींना त्या दशरथराजानें सांगितलें २४. तेव्हां आधींच उत्तम कांतीनें युक्त असलेल्या त्या स्त्रियांचीं मुखकमलें त्या अत्यंत प्रिय भाषणाच्या योगानें शीत काल संपल्यानंतर प्रफुल्लित होणाऱ्या पद्मांप्रमाणें शोभूं लागलीं २५. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं आठवा सर्ग समाप्त झाला ॥८॥

" पुराणामध्यें मीं श्रवण केलेला तो पुरातन इतिहास आपण श्रवण करा १. हा इतिहास ऋत्विजांनीं सांगितलेला मीं पूर्वी श्रवण केला आहे २. हे राजा भगवान् सनत्कुमार मुनीनीं ऋषींचे संनिध तुझ्या पुत्रप्राप्तीविषयीं भविष्यद्विषयक कथा पूर्वींच सांगून ठेविली आहे ३. (सनत्कुमार सांगतात) काश्यपाचा पुत्र विभांडक ह्मणून प्रसिद्ध आहे. त्याला ऋष्यशृंग या नांवानें प्रसिद्ध असा एक पुत्र होईल ४. तो जन्मापासून वनांत वाढणारा असल्यामुळें वनामध्यें नित्य संचार करील आणि तो विप्रश्रेष्ठ मुनि

ष्यति महात्मनः। लोकेषु प्रथितं राजन्विप्रैश्च कथितं सदा ६ तस्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत। अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ७ एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान्। अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ८ तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा। अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वलोकभयावहा ९ अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः। ब्राह्मणाञ्छ्रुतसंवृद्धान्समानीय प्रवक्ष्यति १० भवन्तः श्रुतकर्माणो लोकचारित्रवेदिनः। समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ११ इत्युक्तास्ते ततो राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः। वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः १२ विभाण्डकसुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय। आनाय्य तु महीपाल ऋष्यशृङ्गं सुसत्कृतम् १३ विभाण्डकसुतं राजन्ब्राह्मणं वेदपारगम्। प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः १४ तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते। केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स वीर्यवान् १५ ततो

नित्य पित्याच्या अनुरोधानें वर्तन करणार असल्यामुळें (व " येथून तूं कोठेंही जाऊं नकोस " अशी पित्याची त्याला आज्ञा होणार असल्यामुळें वनावांचून) तो दुसरें कांहींही जाणणार नाहीं ५. (अजिनादिधारणरूप मुख्य आणि ऋतुकालीं स्त्रीगमनरूप गौण असें) दोन्हीं प्रकारचें ब्रह्मचर्य त्या महात्म्या ऋष्यशृंग मुनीचें लोकांमध्यें प्रसिद्ध होईल आणि, हे राजा, ब्राह्मण त्या ब्रह्मचर्याची नित्य प्रशंसा करितील ६. ह्याप्रमाणें अग्नि व यशस्वी पिता यांची शुश्रूषा करून असणाऱ्या त्या ऋष्यशृंग मुनीचा बराच काल जाईल ७. असो. ह्या ऋष्यशृंग मुनीच्याच वेळीं अंगदेशामध्यें रोमपाद ह्मणून एक प्रतापी व महाबलाढ्य असा राजा प्रसिद्धीस येईल ८ आणि त्या राजाच्या हातून होणाऱ्या धर्मातिक्रमणामुळें सर्व लोकांना भयावह, दुःसह व अत्यंत घोर असें अवर्षण पडेल ९ अशाप्रकारें अवर्षण पडलें असतां राजा दुःखी होईल आणि ज्ञानवृद्ध ब्राह्मणांना बोलावून आणून " आपण लोकव्यवहारज्ञ असल्यामुळें या अनावृष्टीला कारणीभूत असें जें माझें पापकर्म असेल तें आपण जाणतच आहांत, करितां, त्या माझ्या पातकाची निष्कृति होईल अशा रीतीनें आपण मला अनुष्ठान करण्यास सांगा " असें त्यांना ह्मणेल १०,११ व राजानें असें सांगितलें असतां ते सर्व श्रेष्ठ व वेदपारंगत ब्राह्मण त्या भूपालाला सांगतील कीं १२ " हे राजा, सर्व उपायांनीं विभांडकपुत्राला इकडे आण आणि, हे भूपाला नृपा, अत्यंत सत्कारपूर्वक त्या ऋष्यशृंगनामक विभांडकपुत्र वेदपारंगत ब्राह्मणाला आणवून अतिशय प्रसन्न मनानें आपली कन्या शांता त्याला यथाविधि अर्पण कर " १३,१४. ह्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणांचें वचन श्रवण केल्यावर त्या

राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान् । पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयिष्यति सत्कृतान् १६ ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथितावनताननाः । न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति तं नृपम् १७ वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तान्क्षमान् । आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति १८ एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः । आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते १९ ऋष्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति । सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतं मया २० अथ हृष्टो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्यभाषत । यथर्ष्यशृङ्गस्त्वानीतो येनोपायेन सोच्यताम् २१ [३४०] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सुमन्त्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तदा । यथर्ष्यशृङ्गस्त्वानीतो येनोपायेन मन्त्रिभिः ॥ तन्मे निगदितं सर्वं शृणु मे मन्त्रिभिः सह १

जितेंद्रिय ऋष्यशृंगमुनीला कोणत्या उपायानें येथें आणणें शक्य आहे " असें तो राजा चिंतन करूं लागेल १५ आणि नंतर मंत्र्यांसहवर्तमान पक्का निश्चय करून त्या मुनीला आणण्याकरितां पुरोहित व अमात्य ह्यांना तो सत्कारपूर्वक पाठवून देईल १६. परंतु, राजाचें भाषण श्रवण केल्यावर ते आमात्यप्रभृति पंचाईतींत पडून आपल्या माना खालतीं घालतील आणि विभांडक मुनीला भीत असल्यामुळें " आह्मी तिकडे जाणार नाहीं " असें सांगून ती आज्ञा न पाळण्याबद्दल राजाचें मन वळवूं लागतील १७. ऋष्यशृंग मुनीला आणण्याविषयीं शक्य उपाय कोणते आहेत ह्याचा विचार करून ते शक्य उपाय ते अमात्यप्रभृति राजाला सांगतील आणि—ह्या उपायांनीं आह्मी त्या विप्राला येथें आणूं; ह्यांत चूक होणार नाहीं—असें राजाला ह्मणतील " १८. ह्याप्रमाणें अंगदेशाधिपति रोमपाद राजानें गणिकांकडून त्या ऋषिपुत्राला आणविलें असतां पर्जन्य वृष्टि झाली आहे आणि रोमपाद राजानें त्या ऋष्यशृंग मुनीला आपली शांतानामक कन्याही अर्पण केली आहे १९. आतां, तो जामाता ऋष्यशृंग तुला पुत्र प्राप्त होण्याची तजवीज करील. असो. ह्याप्रमाणें सनत्कुमार मुनींनीं ऋषींचें संनिध तुझ्या पुत्रप्राप्तीविषयीं सांगून ठेविलेलें भविष्य मीं तुला कथन केलें आहे २०. ह्याप्रकारें सुमंत्रनामक मंत्र्यानें सांगितलें असतां दशरथराजा आनंदित झाला आणि " जो उपाय योजून ऋष्यशृंग मुनीला रोमपाद राजानें आणिलें त्याविषयींची हकीगत मला सांग " ह्मणून त्याला ह्मणाला २१. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं नववा सर्ग समाप्त झाला ॥ ९ ॥

ह्याप्रकारें दशरथराजानें सांगितलें असतां सुमंत्र मंत्री ह्मणाला " रोमपादराजाच्या

रोमपादमुवाचेदं सहामात्यः पुरोहितः । उपायो निरपायोयमस्माभिरभि-
चिन्तितः २ ऋष्यशृङ्गो वनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः । अनभिज्ञस्तु
नारीणां विषयाणां सुखस्य च ३ इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः ।
पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ४ गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूप-
वत्यः स्वलंकृताः । प्रलोभ्य विविधोपायैरानेष्यन्तीह सत्कृताः ५ श्रुत्वा
तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् । पुरोहितो मन्त्रिणश्च तदा चक्रुश्च
ते तथा ६ वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत् । आश्रमस्यावि-
दूरेस्मिन्यत्नं कुर्वन्ति दर्शने ७ ऋषेः पुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ।
पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ८ न तेन जन्मप्रभृति दृष्ट-
पूर्वं तपस्विना । स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सत्त्वं नगरराष्ट्रजम् ९ ततः कदा-
चित्तं देशमाजगाम यदृच्छया । विभाण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्वराङ्गनाः १०

मंत्र्यांनीं ऋष्यशृंगमुनि कसा व कोणत्या उपायांनीं आणिला हें सर्व मीं सांगितलें असतां तूं मंत्र्यांसहवर्तमान श्रवण कर १. अमात्यांसहवर्तमान पुरोहित रोमपादराजाला ह्मणाला " हा निर्दोष उपाय आह्मीं मनामध्यें आणिला आहे २. तप व वेदाध्ययन ह्यांनीं युक्त असलेला ऋष्यशृंगमुनि केवल वनामध्यें संचार करणारा असल्यामुळें स्त्रीसंबंधीं शब्दादि विषय आणि सुख ह्यांची त्याला कांहींएक माहिती नाहीं ३. ह्याकरितां, पुरुषाच्या अंतःकरणाला मोह पाडणारे असे जे प्राणिमात्राला प्रिय असलेले विषय त्यांच्या योगानें आह्मी त्याला नगरामध्यें आणवूं. ह्यास्तव, आह्मी सांगतों तें करण्याचा सत्वर यत्न होऊं द्या ४. उत्तम उत्तम अलंकार घातलेल्या सुंदर सुंदर वेश्या त्या ठिकाणीं जाऊं द्या. कारण, त्यांना सत्कारपूर्वक तिकडे पाठविलें असतां नानाप्रकारच्या उपायांनीं त्याचें ठिकाणीं लोभ उत्पन्न करून त्या त्या मुनीला येथें घेऊन येतील "५. ह्याप्रमाणें पुरोहिताचें भाषण श्रवण केल्यावर " ठीक आहे " ह्मणून राजानें त्याला प्रत्युत्तर दिलें असतां पुरोहित व मंत्री ह्यांनीं राजाच्या अनुज्ञेप्रमाणें केलें ६. तदनंतर मंत्र्यांचें ह्मणणें ऐकून घेऊन मुख्य मुख्य वेश्या त्या महावनामध्यें प्रविष्ट झाल्या आणि त्या ह्या शेजारच्या वनामध्यें विभांडकमुनींच्या आश्रमाचे संनिध उभ्या राहून त्या आश्रमामध्यें नित्य वास्तव्य करीत असलेल्या त्या ज्ञानी ऋषिपुत्राचें दर्शन घेण्याविषयीं यत्न करूं लागल्या. परंतु, पित्याच्या लालनादिकांमुळें नित्य संतुष्ट असलेला तो ऋषिपुत्र ऋष्यशृंग आश्रमांतून बाहेर आला नाहीं ७,८. स्त्री, पित्यावांचून इतर पुरुष आणि नगरांत व राष्ट्रांत असणारे इतर प्राणी ह्यांपैकीं त्या तपस्वी ऋषिपुत्रानें जन्मापासून कांहींच अवलोकन केलेलें नव्हतें ९. असो. असें होतां होतां त्या ठिकाणीं त्या वेश्या होत्या

ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरम् । ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ११ कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मञ्ज्ञातुमिच्छामहे वयम् । एकस्त्वं विजने दूरं वने चरसि शंस नः १२ अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः । हार्दात्तस्य मतिर्जाता आख्यातुं पितरं स्वकम् १३ पिता विभाण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः । ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि १४ इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः । करिष्ये वोऽत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् १५ ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै । तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वास्ततोऽङ्गनाः १६ गतानां तु ततः पूजामृषिपुत्रश्चकार ह । इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलं च नः १७ प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः । ऋषेर्भीताश्च शीघ्रं तु गमनाय मतिं दधुः १८ अस्माकमपि मुख्यानि

त्या ठिकाणीं एकदां तो विभांडकमुनींचा पुत्र ऋष्यशृंग सहज आला आणि तेथें त्यानें त्या उत्कृष्ट स्त्रिया अवलोकन केल्या १०. तेव्हां आश्चर्यकारक वेष धारण करून मधुर स्वरानें गायन करीत असलेल्या त्या सर्व तरुण वेश्या ऋषिपुत्रासमीप गेल्या आणि " तूं कोण ? काय करीत असतोस ? आणि एकटा असतांना ग्रामापासून दूर असलेल्या ह्या निर्जन वनामध्यें तूं कशाकरितां संचार करीत आहेस ? हें जाणण्याची आमची इच्छा आहे. ह्यास्तव, हे ब्रह्मन्, तें तूं आह्मांला कथन कर" असें त्याला विचारूं लागल्या ११, १२. पूर्वीं अशा प्रकारच्या स्त्रिया वनामध्यें त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आल्या नव्हत्या आणि त्या स्त्रियांनींही मोहक रूपें धारण केलेलीं होतीं. ह्मणून त्यांचे ठिकाणीं त्या ऋषिपुत्राचें प्रेम उत्पन्न झालें आणि त्यामुळें आपला पिता कोण हें त्यांना सांगण्याची त्याला इच्छा झाली असतां तो ह्मणाला १३ आमचा पिता विभांडक असून त्याचा मी औरस पुत्र आहें व ऋष्यशृंग हें माझें नांव आणि तपोरूप कर्म पृथ्वीमध्यें प्रसिद्ध आहे १४. हे शुभदर्शनी जनहो, येथें समीपच आमचा आश्रम आहे. करितां, तुह्मा सर्वांचें मी ह्या ठिकाणीं यथाविधि पूजन करितों " १५. ह्याप्रमाणें ऋषिपुत्राचें ह्मणणें ऐकून घेतल्यावर तो आश्रम अवलोकन करण्याविषयीं त्या सर्वांनाच इच्छा झाली आणि तेथून त्या सर्व स्त्रिया तो आश्रम अवलोकन करण्याकरितां चालत्या झाल्या १६. नंतर त्या आश्रमाला गेल्या असतां " हे अर्घ्य, हें पाद्य आणि हीं आमचीं फळेंमुळें तुह्मी स्वीकारा " असें ह्मणून ऋषिपुत्रानें त्यांचें पूजन केलें १७. तेव्हां मोठ्या उत्सुकतेनें त्या पूजेचा सर्व स्त्रियांनीं स्वीकार केला आणि विभांडक मुनींना भीत असल्यामुळें तेथून सत्वर गमन करण्याचें मनामध्यें आणून त्या ह्मणाल्या १८ " हे द्विज, आमचे पाशींही हीं उत्तम फळें आहेत. त्यांचा, हे विप्रा,

फलानीमानि हे द्विज । गृहाण विप्र भद्रं ते भक्षयस्व च मा चिरम् १९ ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः । मोदकान्प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधाञ्छुभान् २० तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते । अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् २१ आपृच्छ्य च तदा विप्रं व्रतचर्यां निवेद्य च । गच्छन्ति स्मापदेशात्ता भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः २२ गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः । अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखाच्च परिवर्तते २३ ततोऽपरेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् । विभाण्डकसुतः श्रीमान्मनसा चिन्तयन्मुहुः २४ मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः स्वलंकृताः । दृष्ट्वैव च ततो विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः २५ उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः । एह्याश्रमपदं सौम्य अस्माकमिति चाब्रुवन् २६ चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च फलानि च । तत्राप्येष विशेषेण विधिर्हि भविता ध्रुवम् २७ श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयंगमम् । गमनाय

तूं स्वीकार कर आणि विलंब न करितां तूं तीं भक्षण कर; ह्मणजे तुझें कल्याण होईल १९. ह्याप्रमाणें सांगितल्यानंतर हर्षयुक्त झालेल्या सर्व वेश्यांनीं त्याला आलिंगन दिलें आणि मोदक व इतरही नानाप्रकारचे शुभ भक्ष्य पदार्थ त्याला अर्पण केले २०. तेव्हां त्यांनीं दिलेलीं तीं फलें भक्षण केल्यावर वनामध्यें नित्य वास्तव्य करणाऱ्यांनीं पूर्वी या फलांचा कधींही आस्वाद घेतलेला नाहीं असें त्या तेजस्वी ऋष्यशृंगमुनीला वाटलें २१. ह्यानंतर त्या ऋष्यशृंगाचा निरोप घेऊन त्याच्या पित्याला भीत असलेल्या त्या स्त्रियांनीं "आह्मांला कांहीं व्रत कर्तव्य आहे" असें त्याला (खोटेंच) सांगितलें आणि त्या मिषानें त्या तेथून निघून गेल्या २२. ह्याप्रमाणें त्या सर्व स्त्रिया निघून गेल्या असतां त्या काश्यपपुत्र द्विज ऋष्यशृंगाचें अंतःकरण अस्वस्थ झालें आणि दुःखामुळें तो इकडे तिकडे फेऱ्या घालूं लागला २३. तदनंतर तो वैभवशाली व वीर्यवान् विभांडकपुत्र ऋष्यशृंग वारंवार मनामध्यें त्या स्त्रियांविषयीं चिंतन करीत करीत दुसऱ्या दिवशीं त्या ठिकाणीं आला असतां २४ त्या उत्कृष्ट व मनोहर वेश्या उत्तम प्रकारें भूषित झालेल्या त्या ठिकाणीं त्याच्या दृष्टीस पडल्या. तो विप्र ऋष्यशृंग इकडे येत आहे असें आढळून आल्याबरोबर त्या स्त्रियांच्या अंतःकरणाला आनंद झाला २५. आणि जवळ जाऊन त्या सर्व त्याला ह्मणाल्या "हे सौम्या, तूं आमच्या आश्रमाला चल २६. अरे, या ठिकाणीं जरी मुळें व फळें पुष्कळ असलीं तरी त्या आमच्या आश्रमांत तर ह्या प्रकार निःसंशय अधिक होईल. (सारांश, ह्या ठिकाणापेक्षां आमच्या आश्रमामध्यें तुला अधिक फळें व मुळें मिळतील)" २७. ह्याप्रमाणें अंतःकरणाला

मतिं चक्रे तं च निन्युस्तथा स्त्रियः २८ तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्मनि । ववर्ष सहसा देवो जगत्प्रह्लादयंस्तदा २९ वर्षेणैवागतं विप्रं तापसं स नराधिपः । प्रत्युद्गम्य मुनिं प्राह शिरसा च महीं गतः ३० अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः । वव्रे प्रसादं विप्रेन्द्रान्मा विप्रं मन्युराविशेत् ३१ अन्तःपुरं प्रवेश्यास्मै कन्यां दत्वा यथाविधि । शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ३२ एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः । ऋष्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्यया ३३ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे दशमः सर्गः [३७३]

भूय एव हि राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम् । यथा स देवप्रवरः कथयामास बुद्धिमान् १ इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः २ अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति । कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ३ पुत्रस्त्व-

---

रुचणारें त्यांचें भाषण श्रवण करून त्या विप्रानेंही त्यांच्याबरोबर जाण्याचें मनामध्यें आणिलें व त्याच्या इच्छेप्रमाणें त्या स्त्रियाही त्याला तिकडे घेऊन गेल्या २८ आणि अंगदेशाकडे त्या स्त्रिया त्या महात्म्या विप्राला आणूं लागल्या असतां एकदम पर्जन्यवृष्टि होऊन जगताला आनंद झाला २९. इकडे पर्जन्यवृष्टि बरोबर घेऊन आलेल्या त्या विप्राला तो (अंगदेशाधिपति रोमपाद) राजा नम्र होऊन सामोरा गेला आणि नंतर त्यानें त्याला साष्टांग नमस्कार घातला ३०. इतकेंच नव्हे परंतु, अगदीं स्वस्थचित्त होऊन त्यानें त्याचें यथाविधि पूजन केलें आणि विप्रकोप होऊं नये एवढी कृपा व्हावी " असें त्या श्रेष्ठविप्रापाशीं त्यानें मागणें मागितलें ३१. तदनंतर त्याला अंतःपुरांत नेऊन स्वस्थांतःकरणपूर्वक राजानें आपली शांता कन्या यथाविधि अर्पण केली आणि त्यामुळें त्या राजाला आनंद झाला ३२. असो. ह्याप्रमाणें सर्व इच्छा परिपूर्ण करून उत्तम प्रकारें मानमान्यतेनें राहत असलेला तो महातेजस्वी ऋष्यशृंग शांतानामक भार्येसहवर्तमान त्या ठिकाणीं राहिला ३३. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं दहावा सर्ग समाप्त झाला ॥१०॥

हे राजाधिराज दशरथा, त्या बुद्धिमान् सुरश्रेष्ठसनत्कुमारांनीं जें कथन केलें तें हितकारक भाषण माझ्यापासून तूं पुनरपि श्रवण कर १. (सनत्कुमार ह्मणालेः—) इक्ष्वाकुवंशजांच्या कुलामध्यें अत्यंत धार्मिक, वैभवशाली आणि सत्यप्रतिज्ञ असा दशरथ ह्मणून राजा उत्पन्न होईल २ व त्या दशरथाचें अंगराजांशीं सख्य होईल. अंगराजाला शांता ह्मणून एक महाभाग्यवती कन्या होईल ३ आणि रोमपाद ह्मणून

कुम्भ राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः । तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशाः ४ अनपत्योऽस्मि धर्मात्मञ्छान्ताभर्ता मम क्रतुम् । आहरेत त्वयाज्ञमः संतानार्थं कुलस्य च ५ श्रुत्वा राज्ञोथ तद्वाक्यं मनसा च विचिन्त्य च । प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ताभर्तारमात्मवान् ६ प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः । आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ७ तं च राजा दशरथो यशस्कामः कृताञ्जलिः । ऋष्यशृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ८ यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च नरेश्वरः । लभते च स तं कामं द्विजमुख्याद्विशांपतिः ९ पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः । वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु विश्रुताः १० एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथाम् । सनत्कुमारो भगवान्पुरा देवयुगे प्रभुः ११ स त्वं पुरुषशार्दूल समानय सुसत्कृतम् । स्वयमेव महाराज गत्वा सबलवाहनः १२ सुमन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत् । अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशाम्य च १३ सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र

प्रसिद्ध असा एक पुत्रही त्याला होईल. त्या अंगराजाकडे महाकीर्तिमान् दशरथराजा जाईल आणि ४ "हे धर्मात्म्या अंगराजा, मी निपुत्रिक आहें; ह्यास्तव, शांतिच्या भर्त्यानें माझ्या कुलाच्या संतानाकरितां तुझ्या अनुज्ञेनें माझ्या यज्ञाचें अनुष्ठान करावें" (असें त्याला ह्मणेल) ५. ह्याप्रमाणें दशरथराजाचें बोलणें ऐकून घेऊन व त्याविषयीं मनामध्यें विचार करून विचारी अंगराजा शांतिच्या पुत्रवान् भर्त्याला त्याचे स्वाधीन करील ६. नंतर त्याचा स्वीकार करून तो दशरथराजा निश्चिंत होईल आणि प्रसन्न मनानें तो पुत्रकामेष्टिरूप याग करील ७. प्रथमतः तो कीर्तीची इच्छा करणारा धर्मज्ञ दशरथराजा हात जोडून संतान आणि स्वर्ग ह्यांची प्राप्ति व्हावी एतदर्थ पुत्रकामेष्टिरूप यज्ञ करण्याविषयीं त्या द्विजश्रेष्ठ ऋष्यशृंगाला अध्वर्यु ह्मणून वरील आणि तदनंतर त्या द्विजश्रेष्ठाच्या योगानें त्या प्रजाधिपति दशरथराजाचा तो मनोरथ सिद्धीस जाईल ८, ९. सारांश, (तो पुत्रकामेष्टिरूप यज्ञ केल्यानंतर) सर्व प्राण्यांमध्यें विख्यात व वंशाची अविच्छिन्नता कायम राखणारे असे अतुलपराक्रमी चार पुत्र त्या दशरथाला होतील १०. ह्याप्रमाणें पूर्वीच्या सत्ययुगामध्यें भगवान् सुरश्रेष्ठ सनत्कुमार प्रभूंनीं हा वृत्तांत कथन करून ठेविलेला आहे ११. करितां, हे पुरुषश्रेष्ठा महाराजा, तो तूं सैन्य व वाहनें ह्यांसहवर्तमान स्वतः जा आणि उत्कृष्ट सत्कारपूर्वक त्या ऋष्यशृंग मुनीला घेऊन ये १२. हे सुमंत्रनामक मंत्र्याचें भाषण श्रवण करून दशरथ आनंदित झाला आणि वसिष्ठांना तें त्या सूतजातीय मंत्र्याचें ह्मणणें कळवून व ऋष्य-

स द्विजः । वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः १४ अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुङ्गवः । आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् १५ ऋषिपुत्रं ददर्शाथो दीप्यमानमिवानलम् । ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः १६ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । रोमपादेन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते १७ सख्यं संबन्धकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् । एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः १८ सप्ताष्टदिवसान्राजा राजानमिदमब्रवीत् । शान्ता तव सुता राजन्सह भर्त्रा विशांपते १९ मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् । तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः २० उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया । ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा २१ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया । तावन्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चोरसा २२ ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान् । ततः सुहृदमापृच्छ्य प्रस्थितो रघुनन्दनः २३

शृंग मुनीला आणण्याविषयीं त्यांची अनुमति घेऊन १३ अंतःपुर आणि अमात्य ह्यांसहवर्तमान जिकडे तो द्विज होता तिकडे जाण्याकरितां निघाला व वनें आणि नद्या ह्यांचें हळूहळू उल्लंघन करून १४ जेथें तो मुनिश्रेष्ठ ऋष्यशृंग होता त्या रोमपाद राजाच्या राष्ट्रामध्यें गेला आणि त्या प्रदेशाला गेल्यावर अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान असा तो द्विजश्रेष्ठ ऋषिपुत्र रोमपादराजाचे समीप असलेला त्यानें अवलोकन केला. तदनंतर, त्या अंगराजाशीं मैत्री असल्यामुळें प्रसन्न मनानें दशरथ राजानें त्याचें अत्यादरपूर्वक यथाविधि पूजन केलें; तेव्हां, त्या बुद्धिमान् ऋषिपुत्राला रोमपादराजानें असलेलें आपलें सख्य व संबंध हीं सांगितलीं असतां त्या ऋषिपुत्रानें त्याचा उलट सत्कार केला. ह्याप्रमाणें अत्यंत मानमान्यतेनें तो पुरुषश्रेष्ठ दशरथराजा त्या अंगराजासहवर्तमान सात आठ दिवस राहून " हे राजा, हे प्रजाधिपते, तुझी कन्या शांता भर्त्यासहवर्तमान १५, १६, १७, १८, १९, माझ्या नगराला येऊ दे; माझें मोठें कार्य उपस्थित झालें आहे " असें अंगराजाला ह्मणाला. तेव्हां, त्या बुद्धिमान् ऋषिपुत्राच्या गमनाविषयीं दशरथाला वचन देऊन त्या रोमपादराजानें २० " तूं भार्येसहवर्तमान (दशरथराजाच्या बरोबर) जा " असें त्या विप्राला सांगितलें असतां ऋषिपुत्रानेंही तें ऐकून घेतल्यावर " ठीक आहे " ह्मणून राजाला सांगितलें २१ आणि राजानें अनुज्ञा दिल्यावर तो भार्येसहवर्तमान दशरथाबरोबर जाण्याकरितां निघाला. त्यावेळीं एकमेकांना नमस्कार करून व स्नेहामुळें एकमेकांची कडकडून भेट घेऊन २२ वीर्यवान् रोमपाद आणि दशरथ हे दोघेही आनंदित झाले. तदनंतर, आपल्या सुहृदाचा निरोप घेऊन

पौरेषु प्रेषयामास दूतान्वै शीघ्रगामिनः । क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलंकृतम् २४ धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलंकृतम् । ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् २५ तथा चक्रुश्च तत्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा । ततः स्वलंकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह २६ शङ्खदुन्दुभिनिर्ह्रादैः पुरस्कृत्वा द्विजर्षभम् । ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा वै नागरा द्विजम् २७ प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणेन्द्रकर्मणा । यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम् २८ अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा च शास्त्रतः । कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात् २९ अन्तःपुराणि सर्वाणि शान्तां दृष्ट्वा तथागताम् । सह भर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन् ३० पूज्यमाना तु ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः । उवास तत्र सुखिता कंचित्कालं सहद्विजा ३१ [४०४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

रघुनंदन दशरथराजा निघाला २३ आणि " सर्व नगर सत्वर सुशोभित करा, जिकडे तिकडे धूप लावा, सडा टाकून झाडून काढा आणि पताकांनीं तें अलंकृत करा " असा निरोप सांगून सत्वर गमन करणारे दूत त्यानें नगरवासी जनांकडे पाठवून दिले. तदनंतर, (राजाचा निरोप कळल्यावर) ते सर्व नगरवासी लोक दशरथ राजा (ऋष्यशृंगाला घेऊन आला आहे असें ऐकिल्याबरोबर आनंदित झाले २४, २५ व राजाच्या निरोपाप्रमाणें तें सर्व त्यांनीं केलें. नंतर शंख, दुंदुभि इत्यादि वाद्यांच्या घोषांसहवर्तमान द्विजश्रेष्ठ ऋष्यशृंगाला पुढें घालून दशरथराजा आपल्या सुशोभित केलेल्या नगरामध्यें प्रविष्ट झाला. तदनंतर, देवराज इंद्र वामनाला स्वर्गामध्यें घेऊन येत आहे असें अवलोकन केल्याबरोबर ज्याप्रमाणें स्वर्गवासी देव आनंदित झाले होते त्याप्रमाणें इंद्रतुल्य दशरथराजा, सत्कारपूर्वक ऋष्यशृंगनामक द्विजाला नगरामध्यें घेऊन येत आहे असें अवलोकन करून सर्व नगरवासी जन आनंदित झाले २६, २७, २८. नंतर ऋष्यशृंगाला अंतःपुरांत नेऊन त्याचें यथाशास्त्र पूजन केल्यावर दशरथराजानें त्या ऋषिपुत्र ऋष्यशृंगाला स्वतःचे संनिध आणिल्याबद्दल आपणांला कृतकृत्य मानिलें २९. असो. विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेली शांता त्याप्रमाणें भर्त्यासहवर्तमान आनंदानें आल्याचें अवलोकन करून दशरथराजाच्या सर्व अंतःपुरांतील स्त्रियांना आनंद झाला ३० आणि स्त्रियांकडून व विशेषतः राजाकडून जिचा आदरसत्कार होत आहे अशी ती शांता आपल्या भर्त्यासहवर्तमान कांहीं दिवसपर्यंत त्याठिकाणीं सुखानें राहिली ३१. ह्याप्रमाणें० श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं अकरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ११ ॥

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे । वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् १ ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् । यज्ञाय वरयामास संतानार्थं कुलस्य च २ तथेति च स राजानमुवाच वसुधाधिपम् । संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ३ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । ततोऽब्रवीन्नृपो वाक्यं ब्राह्मणान्वेदपारगान् ४ सुमन्त्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः । सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् ५ पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः । ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ६ समानयत्स तान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ४ तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ७ धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् । मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ८ पुत्रार्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम । तदहं यष्टुमिच्छामि हयमेधेन कर्मणा ९ ऋषिपुत्रप्रभावेण कामान्प्राप्स्यामि चाप्यहम् । ततः साध्विति तद्वाक्यं

ह्या गोष्टीला बरेंच दिवस झाल्यानंतर एकदां अत्यंत मनोहर असा वसंतसमय प्राप्त झाला असतां पुत्रकामेष्टिरूप याग करण्याचें दशरथ राजाच्या मनामध्यें आलें व १ मनांत आल्यानंतर कुलसंतान व्हावें एतदर्थ याग करण्याकरितां देवांसारख्या तेजस्वी असलेल्या त्या ऋष्यशृंग विप्राला मस्तकानें प्रणाम करून याग शेवटास नेण्याविषयीं राजानें त्याची प्रार्थना केली असतां २ " ठीक आहे " असें सांगून तो त्या पृथ्वीपति दशरथराजाला ह्मणाला " यज्ञाच्या सामग्रीची जुळवाजुळव करा, अश्व सोडा ३ आणि सरयूनदीचें उत्तर तीरीं यज्ञभूमि तयार करा ". ह्याप्रमाणें ऋष्यशृंगानें सांगितल्यानंतर दशरथराजा सुमंत्रनामक मंत्र्याला ह्मणाला " हे सुमंत्रा, वेदपारंगत ब्राह्मणांना ४ आणि वेदवेत्त्या ऋत्विजांना, सत्वर निमंत्रण कर. सारांश, सुयज्ञ, वामदेव, जाबालि, काश्यप ५, पुरोहित वसिष्ठ व इतरही श्रेष्ठ द्विज ह्यांना निमंत्रण कर ". ह्याप्रमाणें राजाची आज्ञा झाल्यानंतर शीघ्र गमन करणारा सुमंत्र त्वरित गेला ६ आणि त्या सर्व वेदपारंगत ब्राह्मणांना घेऊन आला. तेव्हां, त्यांचें पूजन करून धर्मात्म्या दशरथराजानें ७ धर्म व अर्थ ह्यांना अनुसरून असलेलें असें योग्य व स्पष्ट भाषण त्यांच्याशीं केलें. (त्या वसिष्ठप्रभृति ब्राह्मणांना तो दशरथराजा ह्मणाला) " पुत्राकरितां काळजी करीत असलेल्या मला सुख होत नाहीं ८. ह्यास्तव, पुत्रप्राप्ति होण्याकरितां अश्वमेध याग करण्याचा माझा विचार आहे. तात्पर्य, अश्वमेधाचें अनुष्ठान करण्याची माझी इच्छा आहे ९ आणि ऋष्यशृंगनामक ऋषिपुत्राच्या प्रभावानें माझे मनोरथ पूर्ण होणार आहेत " ह्याप्रमाणें राजानें भाषण केल्यानंतर वसिष्ठप्रभृति सर्व ब्राह्मणांनीं

ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् १० वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्च्युतम्। ऋष्यशृङ्गपुरोगाश्च प्रत्यूचुर्नृपतिं तदा ११ संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम्। सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् १२ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान्। यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता १३ ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम्। अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षेणेदं शुभाक्षरम् १४ गुरूणां वचनाच्छीघ्रं संभाराः संभ्रियन्तु मे। समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् १५ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्। शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि १६ शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता। नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे १७ छिद्रं हि मृगयन्त्येते विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः। विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति १८ तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते। तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह १९ तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन्।

" उत्तम उत्तम " ह्मणून राजाच्या मुखांतून निघालेल्या त्या भाषणाची प्रशंसा केली. तदनंतर ऋष्यशृंगप्रभृति ऋत्विजांनीं त्या राजाला प्रत्युत्तर केलें १०,११. (ते ह्मणाले अश्वमेध) " यज्ञाच्या साहित्याची जुळवाजुळव होऊं द्या व अश्व सोडून सरयूनदीचे उत्तर तीरीं यज्ञभूमि तयार होऊं द्या १२. हे राजा, ज्याअर्थी पुत्रप्राप्तीकरितां हा धार्मिक विचार तुझ्या मनामध्यें आला आहे त्याअर्थी तुला अतुलपराक्रमी असे चार पुत्र निःसंशय प्राप्त होतील " १३. ह्याप्रमाणें द्विजांचें भाषण श्रवण करून दशरथराजा संतुष्ट झाला आणि शुभ शब्दांनीं भरलेलें असें हें भाषण अमात्यांशीं करूं लागला १४. (दशरथराजा ह्मणाला, हे अमात्य हो,) गुरूंनीं सांगितल्याप्रमाणें (अश्वमेधक्रतूच्या) साहित्याची जुळवाजुळव करा. अश्व धरणाऱ्यांचा पराभव करण्यास समर्थ अशांच्या देखरेखीखालीं व उपाध्याय बरोबर देऊन अश्व सोडा १५. सरयू नदीचे उत्तर तीरीं यज्ञभूमि तयार करा आणि सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें (विघ्ननिवारणार्थ) शांतिकर्में यथाविधि होऊं द्या १६. अहो, सर्वगुणसंपन्न जरी राजा झाला तरी त्याच्या हातून हा अश्वमेध याग शेवटास जाणें शक्य आहे काय ? ह्या श्रेष्ठ क्रतूच्या अनुष्ठानामध्यें जर मोठासा प्रमाद नच झाला तर मात्र कदाचित् तो शेवटास जाण्याचा संभव आहे १७. कारण, विद्वान् विद्वान् ब्रह्मराक्षस ह्या क्रतूमध्यें कोठें न्यून पडेल हें पहात असतात आणि त्यामुळें यज्ञानुष्ठान अविधि झालें असतां याग करणाऱ्यांचा तत्काल नाश होतो १८. ह्यास्तव, हा माझा याग यथाविधि शेवटास जाईल अशा रीतीनें तुह्मीं यत्न करा; ह्या यज्ञाला अवश्य असलेलीं साधनें जुळविण्याविषयीं तुह्मीं समर्थ आहांत १९. ह्याप्रमाणें

पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत २० ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभम् । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् २१ गतानां तेषु विप्रेषु मन्त्रिणस्तान्नराधिपः । विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः २२ [४२६] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् । प्रसवार्थं ततो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् १ अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् २ यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन्यथोक्तं मुनिपुङ्गव । यथा न विघ्नाः क्रियन्ते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ३ भवान्स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान् । वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ४ तथेति च स राजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः । करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ५ ततोऽब्रवीद्द्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसु निष्ठितान् । स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ६ कर्मान्तिकाञ्छिल्पकारान्वर्धकीन्खन-

---

नृपश्रेष्ठ दशरथराजानें आज्ञा केल्यानंतर राजाधिराजाच्या त्या भाषणाची सर्व मंत्र्यांनीं प्रशंसा केली आणि त्याच्या आज्ञेप्रमाणें त्यांनीं सर्व तयारी केली २०. तदनंतर त्या ब्राह्मणांनींही त्या धर्मज्ञ नृपश्रेष्ठ दशरथाची स्तुति केली आणि त्याची अनुज्ञा घेऊन ते सर्व पुनरपि आल्या मार्गानें चालते झाले २१ व ते विप्र गेल्यानंतर त्या मंत्र्यांना निरोप देऊन तो महाविचारी दशरथराजाही आपल्या अंतःपुरामध्यें प्रविष्ट झाला २२. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं बारावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १२ ॥

वसंतामध्यें अश्व सोडिल्यानंतर पुनरपि वसंतऋतु प्राप्त झाला असतां संवत्सर पूर्ण झाला. तेव्हां, तो वीर्यवान् दशरथराजा संतानप्राप्त्यर्थ अश्वमेध यागाची दीक्षा घेण्याकरितां वसिष्ठांकडे गेला १ आणि अभिवंदनपूर्वक प्रथमतः यथाविधि पूजन करून संतानाकरितां त्या द्विजश्रेष्ठ वसिष्ठमुनींना विनयानें म्हणाला २ " हे ब्रह्मन्, माझा याग आपण यथाशास्त्र शेंवटास न्या आणि, हे मुनिश्रेष्ठ, यज्ञांगांमध्यें ब्रह्मराक्षसप्रभृति विघ्नें आणणार नाहींत अशा रीतीनें आपण तें अनुष्ठान पार पाडण्याची तजवीज ठेवा ३. स्नेहयुक्त असे माझे सुहृद् आपणच असून मुख्य गुरुही आपणच आहांत. करितां, हें हातीं घेतलेलें यज्ञाचें ओझें शेंवटास नेण्याची जोखीम आपल्याच शिरावर आहे ४. ह्यावर ते द्विजश्रेष्ठ वसिष्ठमुनि म्हणाले " ठीक आहे; तुझ्या प्रार्थनेप्रमाणें मी हें सर्व कांहीं करीन " ५. तदनंतर यज्ञानुष्ठानामध्यें प्रवीण असे वृद्धवृद्ध द्विज कलाकौशल्याच्या

कानपि । गणकाञ्छिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ७ तथा शुचीञ्छास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् । यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ८ इष्टका बहुसाहस्रीः शीघ्रमानीयतामिति । उपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञो बहुगुणान्विताः ९ ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः । भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः १० तथा पौरजनस्यापि कर्तव्याश्च सुविस्तराः । आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक्पृथक् ११ वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च । भटानां महदावासं वैदेशिकनिवासिनाम् १२ आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः । तथा पौरजनस्यापि जनस्य बहुशोभनम् १३ दातव्यमन्नं विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलया । सर्वे वर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः १४ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि । यज्ञकर्मसु येऽव्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा १५ तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् । ये स्युः संपूजिताः

कामामध्यें निपुण आणि अत्यंत धार्मिक असे वृद्ध वृद्ध ६ शिल्पी व निरवानिरव करणारे मजूर, सुतार, खणणार, ज्योतिषी, कारागीर आणि त्याचप्रमाणें सूत्रधार, नृत्य करणारे ७ व तसेच चांगले बहुश्रुत, शास्त्रज्ञ व आचरणांनीं शुद्ध असे लोक ह्यांना ते ह्मणाले "तुह्मी राजाच्या आज्ञेवरून यज्ञानुष्ठान पार पाडण्याची तजवीज ठेवा ८. पुष्कळ हजार विटा प्रथम आणा आणि बहुगुणसंपन्न असे राजवाडे तयार करा ९. त्याचप्रमाणें अनेक प्रकारच्या भक्ष्य, भोज्य व पेय पदार्थांनीं युक्त आणि (पर्जन्याला वगैरे न जुमानण्यासारखीं) बळकट अशीं ब्राह्मणाकरितां शेंकडों शुभ वसतिस्थानें तयार करा १० व नगरवासी जनांना राहण्याकरितांही चांगलीं विस्तृत घरें तयार करा. फार लांबून आलेल्या राजांकरितां पृथक् पृथक् ११ अश्वशाला, गजशालाआणि शय्यागृहें तयार ठेवा. मोठमोठ्या लोकांना राहण्याला योग्य अशीं वसतिस्थानें तयार करा आणि परदेशांतील योद्ध्यांकरितां १२ सर्व भोग्य वस्तूंनीं संपन्न आणि विपुल भक्ष्य पदार्थांनीं युक्त अशीं वसतिस्थानें तयार ठेवा आणि नगरवासी जन व इतर सामान्य लोक यांचींही वसतिस्थानें उत्तमप्रकारें बनवा १३. अनादर न करितां ह्मणजे सर्व वर्णांच्या लोकांची सत्कारपूर्वक मानमान्यता होईल अशा रीतीनें आदरपूर्वक यथाविधि अन्नदान करा १४. काम आणि क्रोध ह्यांचे तावडींत सांपडण्यासारिखा जरी प्रसंग असला तरी कोणाचीही अवज्ञा होतां उपयोगी नाहीं. यज्ञकर्मामध्यें जे पुरुष गढून गेलेले असतील त्यांचीच केवळ नव्हे परंतु, शिल्पी लोकांचीही १५ योग्यतेच्या क्रमाला अनुसरून विशेषंकरून मानमान्यता राहिली पाहिजे. धन आणि भोजन ह्यांच्या योगानें

सर्वे वसुभिर्भोजनेन च १६ यथा सर्वं सुविहितं न किंचित्परिहीयते। यथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतियुक्तेन चेतसा १७ ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन्। यथेष्टं तत्सुविहितं न किंचित्परिहीयते १८ यथोक्तं तत्करिष्यामो न किंचित्परिहास्यते। ततः सुमन्त्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् १९ निमन्त्रयस्व नृपतीन्पृथिव्यां ये च धार्मिकाः। ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्छूद्रांश्चैव सहस्रशः २० समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान्। मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यवादिनम् २१ तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम्। पूर्वं संबन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते २२ तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम्। सद्वृत्तं देवसंकाशं स्वयमेवानयस्व ह २३ तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम्। श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय २४ अङ्गेश्वरं महेष्वासं रोमपादं सुसत्कृतम्। वयस्यं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय २५ तथा कोसलराजानं भानुमन्तं सुसत्कृतम्। मागधाधिपतिं शूरं सर्वशास्त्रविशारदम् २६ प्राप्तिज्ञं परमोदारं सत्कृतं

सर्वांची मानमान्यता राहील १६ अशा रीतीनें आनंदयुक्त अंतःकरणानें तुह्मी सर्व तजवीज ठेवा; ह्मणजे सर्व यथास्थित होऊन कशाचीही उणीव पडणार नाहीं" १७. ह्याप्रमाणें वसिष्ठांनीं सांगितल्यानंतर सर्वजण त्यांचे समीप येऊन ह्मणाले " आपण जसें मनामध्यें आणिलें आहे तसें सर्व यथास्थित होईल; कांहीं कमी पडणार नाहीं १८. सारांश, आपल्या आज्ञेप्रमाणें आह्मी तें सर्व करूं; कांहीं न्यून पडणार नाहीं ". ह्याप्रमाणें त्यांनीं सांगितल्यानंतर वसिष्ठांनीं सुमंत्राला हाक मारून सांगितलें १९ " पृथ्वीमध्यें जे कोणी धार्मिक राजे असतील त्यांना निमंत्रण कर. हजारों ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र २० असे सर्व देशांतील लोक सत्कारपूर्वक (यज्ञसमारंभाकरितां बोलावून) आण. शूर आणि सत्यवादी असा जो महाभाग्यवान् मिथिलाधिपति जनक त्याला उत्तम सत्कारपूर्वक तूं स्वतः घेऊन ये. तो संबंधी होणार आहे असें पूर्वीच मला समजून आलें असल्यामुळें त्याला निमंत्रण करण्याविषयीं मी तुला प्रथम सांगत आहें २१, २२. त्याचप्रमाणें आपणांविषयीं प्रेम धरणारा प्रियवादी आणि सदाचरणी असा जो देवासारिखा तेजस्वी काशिराजा त्याला तूं स्वतःच घेऊन ये २३. त्याचप्रमाणें अत्यंत धार्मिक व वृद्ध असा जो नृपश्रेष्ठ दशरथाचा श्वशुर केकयराजा त्याला पुत्रासहवर्तमान तूं येथें घेऊन ये २४. तसाच नृपश्रेष्ठ दशरथाचा मित्र जो महाधनुर्धारी अंगदेशाधिपति रोमपाद त्याला पुत्रांसहवर्तमान चांगल्या सत्कारानें तूं येथें आण २५. तसेंच कोसलदेशाधिपति भानुमानाला सत्कारपूर्वक घेऊन ये आणि त्याचप्रमाणें शूर, सर्व शास्त्रांमध्यें

पुरुषर्षभम्। राज्ञः शासनमादाय चोदयस्व नृपर्षभान् २७ प्राचीनान्सिन्धुसौवीरान्सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान्। दाक्षिणात्यान्नरेन्द्रांश्च समस्तानानयस्व ह २८ सन्ति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले। तानानय यथा क्षिप्रं सानुगान्सहबान्धवान् २९ एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाज्ञया ३० वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितं तदा। व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ३१ स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रयातो मुनिशासनात्। सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महामतिः ३२ ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय महर्षये। सर्वं निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम् ३३ ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्मुनिरब्रवीत्। अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिल्लीलयापि वा ३४ अवज्ञया कृतं हन्याद्दातारं नात्र संशयः। ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ३५ बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य ह। ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ३६ उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात्। मयापि सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तम ३७

निपुण, समय जाणणारा आणि अत्यंत उदार अशा पुरुषश्रेष्ठ मगध राजालाही घेऊन ये व राजाची आज्ञा घेऊन इतरही नृपश्रेष्ठांना इकडे येण्याविषयीं प्रेरणा कर २६,२७. पूर्व देशांतील, दक्षिण देशांतील आणि त्याचप्रमाणें सिंधु, सौवीर व सौराष्ट्र ह्या देशांतील सर्व राजांना तूं घेऊन ये २८. त्याचप्रमाणें दशरथाशीं प्रेमानें वागणारे जे आणखी राजे भूतलावर असतील त्यांना सेवक आणि बांधव ह्यांसहवर्तमान तूं जसें सत्वर आणितां येईल तसें आण २९. सारांश, ह्यांना मोठ्या योग्यतेचे दूत पाठवून राजाच्या आज्ञेनें तूं घेऊन ये" ३०. तें वसिष्ठांचें भाषण श्रवण करून सुमंत्रानें राजांना आणण्याकरितां (आचरणानें) पवित्र अशा पुरुषांना सत्वर आज्ञा केली ३१ आणि वसिष्ठमुनींच्या आज्ञेप्रमाणें तो धर्मात्मा महाविचारी सुमंत्र (कांहीं राजांना आणण्याकरितां) सत्वर स्वतः गेला ३२. नंतर ते सर्व काम करणारे लोक वसिष्ठ महर्षींकडे आले व यज्ञासंबंधानें जें कांहीं साहित्य जुळविण्यास त्यांना सांगितलें होतें तें जुळविलें म्हणून त्यांनीं त्यांना निवेदन केलें ३३. तेव्हां ते द्विजश्रेष्ठ वसिष्ठ मुनि संतुष्ट होऊन त्या सर्वांना म्हणाले " अनादर करून अथवा अश्रद्धेनें कोणाला तुम्ही कांहीं देऊं नका (हें मीं आणखी एकदां सांगून ठेवितां) ३४. कारण, अवज्ञेनें केलेलें दान दात्याचा नाश करितें ह्यांत संशय नाहीं". ह्यानंतर बोलाविलेले राजे कांहीं दिवसांनीं पुष्कळ रत्नें बरोबर घेऊन दशरथ राजाकडे आले असतां वसिष्ठ सुप्रसन्न होऊन राजाला म्हणाले ३५,३६ "हे पुरुषश्रेष्ठा, तुझ्या आज्ञेवरून राजे आले आहेत व, हे राजाधिराज, योग्यतेनुरूप,

यज्ञियं च कृतं सर्वं पुरुषैः सुसमाहितैः । निर्यातु च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात् ३८ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः । द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र मनसैव विनिर्मितम् ३९ तथा वसिष्ठवचनादृष्यशृङ्गस्य चोभयोः । दिवसे शुभनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः ४० ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः । ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा ४१ यज्ञवाटं गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि । श्रीमांश्च सह पत्नीभी राजा दीक्षामुपाविशत् ४२ [४६८]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे० आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन्प्राप्ते तुरङ्गमे । सरय्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत १ ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः । अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः २ कर्म कुर्वन्ति विधिवद्याजका वेदपारगाः । यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ३ प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः । चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ४ अभिपूज्य तदा

मीं सर्वांचा सत्कारही केला आहे ३७. आपआपल्या कामांविषयीं अतिशय दक्ष असलेल्या लोकांनीं यज्ञाला लागणाऱ्या सर्व पदार्थांची सिद्धता ठेविली आहे. ह्यास्तव, यजन करण्याकरितां तूं यज्ञभूमीसमीप जा ३८ आणि इष्ट पदार्थांनीं (अत्यंत सत्वर) युक्त झालेली आणि ह्मणूनच मनाच्या योगानेंच निर्माण केल्यासारखीं असलेली यज्ञभूमि, हे राजाधिराज, तूं चोहोंबाजूंनीं अवलोकन कर " ३९. तदनंतर वसिष्ठ आणि ऋष्यशृंग ह्या उभयतांनीं सांगितल्यावरून शुभ नक्षत्रांनीं युक्त अशा दिवशीं भूपति दशरथ (यज्ञभूमीकडे जाण्याकरितां) निघाला ४०. तेव्हां वसिष्ठप्रभृति सर्व द्विजश्रेष्ठ ऋष्यशृंगाला पुढें करून यज्ञमंडपामध्यें गेले आणि त्या सर्वांनीं सूत्र आणि शास्त्र ह्यांना अनुसरून यज्ञकर्माला आरंभ केला असतां पत्न्यांसहवर्तमान त्या वैभवशाली राजानें यज्ञदीक्षा घेतली ४१,४२. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं तेरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १३ ॥

तदनंतर संवत्सर पूर्ण होऊन तो सोडिलेला अश्व पुनरपि प्राप्त झाला असतां सरयू नदीचे उत्तरतीरीं दशरथ राजाच्या यज्ञाला आरंभ झाला १. त्या महात्म्या दशरथ राजाच्या अश्वमेधनामक महाक्रतूमध्यें ऋष्यशृंग मुनींना मुख्य आर्त्विज्य देऊन (ह्मणजे महत्व देऊन) द्विजश्रेष्ठांनीं अनुष्ठान केलें २. वेदपारंगत याजक यज्ञाचें अनुष्ठान यथाविधि करूं लागले आणि श्रुति, (पूर्वमिमांसारूप) न्याय आणि शास्त्र ह्यांना अनुसरून आपआपलें अनुष्ठान करण्याविषयीं ते प्रवृत्त झाले ३. प्रवर्ग्य, उपसद इष्टि आणि इतरही जें कांहीं अधिक सांगितलेंले होते तें सर्व कर्म, शास्त्र आणि श्रुति

हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि । प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः ५ ऐन्द्रश्च विधिवद्दत्तो राजा चाभिषुतोनघः । मध्यंदिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ६ तृतीयसवनं चैव राज्ञोस्य सुमहात्मनः । चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा यथा ब्राह्मणपुङ्गवाः ७ आह्वयांचक्रिरे तत्र शक्रादीन्विबुधोत्तमान् । ऋष्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ८ गीतीभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राह्वानैर्यथार्हतः । होतारो ददुरावाह्य हविर्भागान्दिवौकसाम् ९ न चाहुतमभूत्तत्र स्खलितं वा न किंचन । दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे १० न तेष्वहःसु श्रान्तो वा क्षुधितो वा न दृश्यते । नाविद्वान्ब्राह्मणः कश्चिन्नाशतानुचरस्तथा ११ ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते । तापसा भुञ्जते चापि श्रमणाश्चैव भुञ्जते १२ वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रीबालाश्च तथैव च । अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते १३ दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च । इति संचोदितास्तत्र तथा

ह्यांचें अतिक्रमण न करितां, ब्राह्मणांनीं केलें ४. ज्या ज्या कर्माची जी जी देवता तिचें तिचें पूजन करून आनंदित झालेल्या श्रेष्ठ मुनींनीं प्रातःसवनप्रभृति सर्व कर्मे यथाविधि केलीं ५. इद्रदेवतेला उद्देशून यथाविधि हविर्भाग दिला; पवित्र सोमवल्ली कुटून तिचा रस काढिला आणि नंतर क्रमाला अनुसरून मध्यंदिनसवन (ह्या नांवाचें अनुष्ठान) सुरू झालें ६ व तें झाल्यावर त्या राजाच्या अश्वमेधसंबंधीं तृतीयसवनसंज्ञक कर्महीं श्रेष्ठ ब्राह्मणांनीं शास्त्रांत अवलोकन करून यथाविधि केलें ७. शिक्षेनुरूप वर्णोच्चारानें युक्त असलेल्या मंत्रांच्या योगानें त्या क्रतूमध्यें ऋष्यशृंग ज्यांत मुख्य आहेत अशा ऋत्विजांनीं इंद्रप्रभृति श्रेष्ठ देवांचें आवाहन केलें ८. मधुर सामें आणि भक्तियुक्त समंत्रक आह्वानें ह्यांच्या योगानें आवाहनपूर्वक होत्यांनीं ज्याच्या त्याच्या मानाप्रमाणें देवांना हविर्भाग दिले ९. त्या क्रतूमध्यें प्रमाद अथवा अविधि हवन यत्किंचितही न होतां ऋत्विजांनीं तें सर्व अनुष्ठान समंत्रक व निर्विघ्नपणें तडीस नेलें १०. तें अनुष्ठान जितके दिवस चाललें होतें तितक्या दिवसांत त्या यज्ञमंडपामध्यें श्रांत, क्षुधित, अविद्वान् आणि शंभर खटपटी ज्याच्या हाताखालीं नाहींत असा कोणीही ब्राह्मण दृष्टोत्पत्तीस आला नाहीं ११. ब्राह्मण ज्यांना इतर प्रभु आहेत असे (शूद्र), तापस आणि श्रमण (ह्मणजे बौद्ध संन्यासी) हे त्या ठिकाणीं भोजन करीत असत १२. वृद्ध, व्याधिग्रस्त, स्त्रिया व बालक हे एकसारिखे भोजन करीत असतांनाही (यजमान दशरथ राजाला त्यांना भोजन घालणें) पुरेसें झालें नाहीं १३. अन्न या आणि नानाप्रकारचीं वस्त्रें देऊन टाका अशी आज्ञा अनेक वेळां त्या यज्ञमंडपामध्यें अधि-

चक्रुरनेकशः १४ अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः। दिवसे दिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा १५ नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा। अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्यज्ञे महात्मनः १६ अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः। अहो तृप्ताः स्म भद्रं त इति शुश्राव राघवः १७ स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यवेशयन्। उपासन्ते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः १८ कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान्बहूनपि। प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया १९ दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः। सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः २० नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रतो नाबहुश्रुतः। सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशलो द्विजः २१ प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्षड्बैल्वाः खादिरास्तथा। तावन्तो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथापरे २२ श्लेष्मातकमयो दिष्टो देवदारुमयस्तथा। द्वावेव

कारी पुरुषांना होत असे व ते त्याप्रमाणें करीत असत १४. पाकशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें तयार केलेल्या अन्नाचे पर्वतासारिखे असंख्य ढीग प्रत्यहीं त्या ठिकाणीं दृष्टीं पडत असत १५ आणि देशोदेशीहून आलेले पुरुष आणि स्त्रीसमुदाय ह्यांची त्या महात्म्या दशरथाच्या यज्ञामध्यें अन्नपानांच्या योगानें उत्तम प्रकारची व्यवस्था ठेविली जात असे १६. पाकशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें तयार केलेल्या मिष्ट अन्नाची द्विजश्रेष्ठ प्रशंसा करीत असत आणि त्यामुळें "हे राजा, आह्मी तृप्त झालों; तुझें कल्याण असो" असें रघुवंशज दशरथाच्या कानीं येत असे १७. उत्तम उत्तम भूषणें धारण केलेले पुरुष ब्राह्मणांना वाढीत असत आणि अत्यंत उज्ज्वल रत्नकुंडल धारण केलेले असे इतर लोक त्यांचा समाचार घेत असत १८. एका कर्माची समाप्ति होऊन दुसऱ्या कर्माचा आरंभ होईपर्यंत असणाऱ्या मधल्या वेळांत एकमेकांना जिंकण्याच्या इच्छेनें मोठमोठ्या विद्वान् वक्त्यांचें हेतुपुरःसर अनेक प्रकारचे वाद चालत असत १९. त्या यज्ञामध्यें अनुष्ठानाविषयीं निपुण असलेले ब्राह्मण यथाशास्त्र (प्रेषप्रभृति) प्रेरणा झाली असतां प्रत्यही सर्व कर्मे करीत असत २०. त्या राजाच्या यज्ञमंडपामध्यें (अनुष्ठान पाहणारे) जे सदस्य होते त्यांत (शिक्षाप्रभृति) षडंगांचें ज्ञान नसणारा, व्रतस्थ न राहणारा, बहुश्रुत नसणारा आणि त्याचप्रमाणें वादामध्यें कुशल नसणारा असा कोणीही ब्राह्मण नव्हता २१. यूप उभारण्याचा समय प्राप्त झाला असतां सहा बेलाचे, सहा खैराचे आणि एकेका बेलाच्या यूपासमीप एकेक असे सहा पळसाचे यूप त्या ठिकाणीं आणिले होते २२. यूपांमध्यें श्लेष्मातक वृक्षाचा एक यूप होता; परंतु, देवदारु वृक्षाचा यूप केवळ एकच नसून

तत्र विहितौ बाहुल्यस्तपरिग्रहौ २३ कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः । शोभार्थं तस्य यज्ञस्य कांचनालंकृताभवन् २४ एकविंशतियूपास्त एकविंशत्यरत्नयः । वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलंकृताः २५ विन्यस्ता विधिवत्सर्वैः शिल्पिभिः सुकृता दृढाः । अष्टास्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः २६ आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः । सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि २७ इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः । चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शिल्पकर्मणि २८ स चित्यो राजसिंहस्य संचितः कुशलैर्द्विजैः । गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोष्टादशात्मकः २९ नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् । उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ३० शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये । ऋषिभिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ३१ पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा । अश्व-

---

वेगेंत बसण्यासारिखे स्थूल असे दोन यूप होते २३. हे सर्व यूप यज्ञानुष्ठानामध्यें निष्णात अशा शिल्पशास्त्रवेत्त्यांकडून करविलेले होते आणि त्या क्रतूला शोभा येण्याकरितां त्यांना सुवर्णाचे अलंकार घातलेले होते २४. एकवीस एकवीस हात लांब असलेले ते यूप एकवीस एकवीस वस्त्रांनीं एक एक ह्याप्रमाणें अलंकृत केलेले होते २५. त्या सर्वच यूपांची ठेवण मनोहर असून ते सर्व अष्टकोणाकृति होते व शिल्पी लोकांनीं ते चांगले व मजबूत तयार केलेले होते. असो. त्यांची यथाविधि स्थापना करून वस्त्रांच्या योगानें त्यांचें आच्छादन व गंधपुष्पांनीं पूजन झालें असतां स्वर्गामध्यें शोभत असलेल्या देदीप्यमान सप्तर्षींप्रमाणें ते शोभूं लागले २६,२७. कल्पसूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें प्रमाणाला अनुसरून इष्टका (ह्मणजे विटा) तयार करविल्या होत्या आणि त्यांच्या योगानें शिल्पकर्मामध्यें कुशल ब्राह्मणांनीं अग्नीला आधारभूत असें स्थान रचून तयार केलें होतें २८. नृपश्रेष्ठ दशरथ राजाचा, शिल्पकर्मामध्यें निष्णात असलेल्या ब्राह्मणांनीं तयार केलेला तो त्रिगुणित व अष्टादशात्मक चयन सुवर्णपक्षांनीं युक्त अशा गरुडपक्ष्याच्या आकृतीसारिखा झाला २९. त्या त्या देवतेच्या उद्देशानें त्या ठिकाणीं पशु बांधून ठेविले होते व विधीनें सांगितल्याप्रमाणें सर्प व पक्षी ह्यांचीही त्या ठिकाणीं यथाशास्त्र योजना केलेली होती ३०. इतकेंच नव्हे परंतु, शामित्रसंज्ञक कर्माकरितां (ह्मणजे मारणें, फाडणें इत्यादि कर्माकरितां) अश्व आणि त्याचप्रमाणें विहित असलेले जलचर प्राणी त्या ठिकाणीं योजून ठेविले होते. सारांश, ऋषींनीं शास्त्राच्या अनुरोधानें हें सर्व योजून ठेविलें होतें ३१. दशरथराजाच्या त्या यज्ञमंडपामध्यें यूपांचे ठिकाणीं तीनशें पशु बांधून ठेविले होते आणि

रवोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य ह ३२ कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समन्ततः। कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ३३ पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा। अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ३४ होताध्वर्युस्तथोद्गाता हयेन समयोजयन्। महिष्या परिवृक्त्याथ वावातामपरां तथा ३५ पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः। ऋत्विक्परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ३६ धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः। यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन्पापमात्मनः ३७ हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः। अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समस्ताः षोडशर्त्विजः ३८ प्लक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः। अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ३९ त्र्यहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः। चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ४० उक्थ्यं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम्। कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ४१

त्याचप्रमाणें उत्कृष्ट अश्वांमध्येंही उत्कृष्ट असा अश्वही बांधून ठेविला होता ३२. नंतर कौसल्येनें त्या मंडपामध्यें त्या अश्वाभोंवतीं प्रदक्षिणा केली, अतिशय आनंदानें तीन तरवारींनीं त्याला फाडिलें ३३ आणि नंतर धर्मकामना मनामध्यें आणून स्वस्थांतःकरणपूर्वक त्या गरुडासारख्या वेगवान् अश्वासमीप त्या कौसल्येनें एक रात्र वास्तव्य केलें ३४. होता, अध्वर्यु आणि उद्गाता ह्यांनीं महिषी (ह्मणजे राजाची क्षत्रियजातीय स्त्री), परिवृक्ती (ह्मणजे राजाची वैश्यजातीय स्त्री) आणि तिसरी वावाता (ह्मणजे राजाची शूद्रजातीय स्त्री) ह्यांचा त्या अश्वाशीं समागम करविला ३५. नंतर त्या अश्वाची वपा (अर्थात् चंद्रनामक मेद) काढून प्रयोगचातुर्यानें संपन्न अशा एका जितेंद्रिय ऋत्विजानें ती यथाशास्त्र शिजविण्यास आरंभ केला असतां ३६ स्वतःच्या पापाचें निरसन करण्याकरितां त्या दशरथ राजानें योग्य कालीं यथाविधि वपेचा धूमगंध घेतला ३७. नंतर अश्वाचीं जीं हवनीय अंगें त्या सर्वांचें त्या संपूर्ण सोळाही ऋत्विज ब्राह्मणांनीं यथाविधि अग्नीमध्यें हवन केलें ३८. असो. इतर यज्ञामध्यें प्लक्षवृक्षाच्या शाखांवर पाशुक हवि ठेवून अवदान देत असतात. परंतु, अश्वमेध यज्ञामध्यें हविर्भाग वेतस वृक्षाच्या शाखेवर ठेवून द्यावा लागतो ३९. कल्पसूत्रामध्यें आणि ब्राह्मणांमध्यें अश्वमेधाला त्र्यह (ह्मणजे तीन सवनीय दिवसांनीं युक्त) असें ह्मटलें आहे ; तिहींपैकीं अग्निष्टोम हा त्यांतील प्रथम दिवस ठरविलेला आहे ४०; उक्थ्य क्रतु हा दुसरा दिवस सांगितला आहे आणि त्याचप्रमाणें अतिरात्र हा तिसरा दिवस उक्त आहे व शास्त्रांत दृष्ट असल्यामुळें आणखीही पुष्कळ क्रतु विहित ह्मणून

ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ च निर्मितौ । अभिजिद्विश्वजिच्चैवमप्तोर्यामौ महाक्रतुः ४२ प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः । अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ४३ उद्गात्रे तु तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता । अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ४४ क्रतुं समाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः । ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां कुलवर्धनः ४५ एवं दत्वा प्रहृष्टोभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः । ऋत्विजस्त्वब्रुवन्सर्वे राजानं गतकिल्बिषम् ४६ भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति । न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स्म पालने ४७ रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप । निष्क्रयं किंचिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ४८ मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् । तत्प्रयच्छ नृपश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ४९ एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ५० दशकोटिं सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ५१ ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु । ऋष्यशृङ्गाय मुनये वसिष्टाय च

उक्त आहेत ४१. ज्योतिष्टोम, आयुष्टोम, दोन अतिरात्र, दोन अप्तोर्याम, अभिजित् आणि विश्वजित् ह्या अश्वमेधामध्यें विहित असलेल्या महाक्रतूंचें अनुष्ठान झालें ४२. नंतर आपलें कुल वृद्धिंगत करणाऱ्या दशरथ राजानें होत्याला पूर्व दिशा दक्षिणा ह्मणून दिली, अध्वर्यूला पश्चिम दिशा दिली, ब्रह्म्याला दक्षिण दिशा अर्पण केली ४३ आणि उत्तर दिशा उद्गात्याचे स्वाधीन केली. कारण, ब्रह्मदेवानें पूर्वी उत्पन्न केलेल्या अश्वमेध महाक्रतूला (कल्पसूत्रामध्यें) ही दक्षिणा विहित आहे ४४. ह्याप्रमाणें तो क्रतु यथाविधि समाप्त करून कुलवृद्धिंगत करणाऱ्या पुरुषश्रेष्ठ दशरथ राजानें ती पृथ्वी ऋत्विजांना अर्पण केली ४५ आणि ह्याप्रमाणें पृथ्वी अर्पण केल्यावर तो वैभवशाली इक्ष्वाकुवंशज दशरथ राजा आनंदित झाला. तेव्हां त्या पापरहित झालेल्या राजाला सर्व ऋत्विज ह्मणाले ४६ " संपूर्ण पृथ्वीचें रक्षण करण्यास तूंच एक योग्य आहेस; आह्मीं पालन करण्यास समर्थ नाहीं आणि ह्मणूनच पृथ्वीशीं आह्मांला कांहीं कर्तव्य नाहीं ४७. हे भूपाला, वेदाध्ययन करण्याविषयीं (मात्र) आह्मीं नेहमी तत्पर असतों. करितां, ह्या पृथ्वीबद्दल कांहीं तरी निष्क्रय तूं दे ह्मणजे झालें ४८. एकादें उत्कृष्ट रत्न, सुवर्ण, गाई अथवा जें कांहीं तुझ्यापाशीं देण्यासारिखें असेल तें आह्मांला दे. हे नृपश्रेष्ठा, पृथ्वीचें आह्मांला कारण नाहीं " ४९. ह्याप्रमाणें वेदपारंगत ब्राह्मणांनीं त्या राजाला सांगितलें असतां दहा लक्ष गाई राजानें त्यांना दिल्या ५०. दहा कोटिभार सुवर्ण दिलें आणि चाळीस कोट रुपयेही त्यानें त्यांना दिलें ५१. तेव्हां सर्व